OLOF GRANBERG - ALLART VAN EVERDINGEN

RENOV'LIVRES 2010

ALLART VAN EVERDINGEN

OCH HANS "NORSKA" LANDSKAP

DET GAMLA JULITA

OCH

WURMBRANDTS KANONER

ETT PAR UNDERSÖKNINGAR

AF

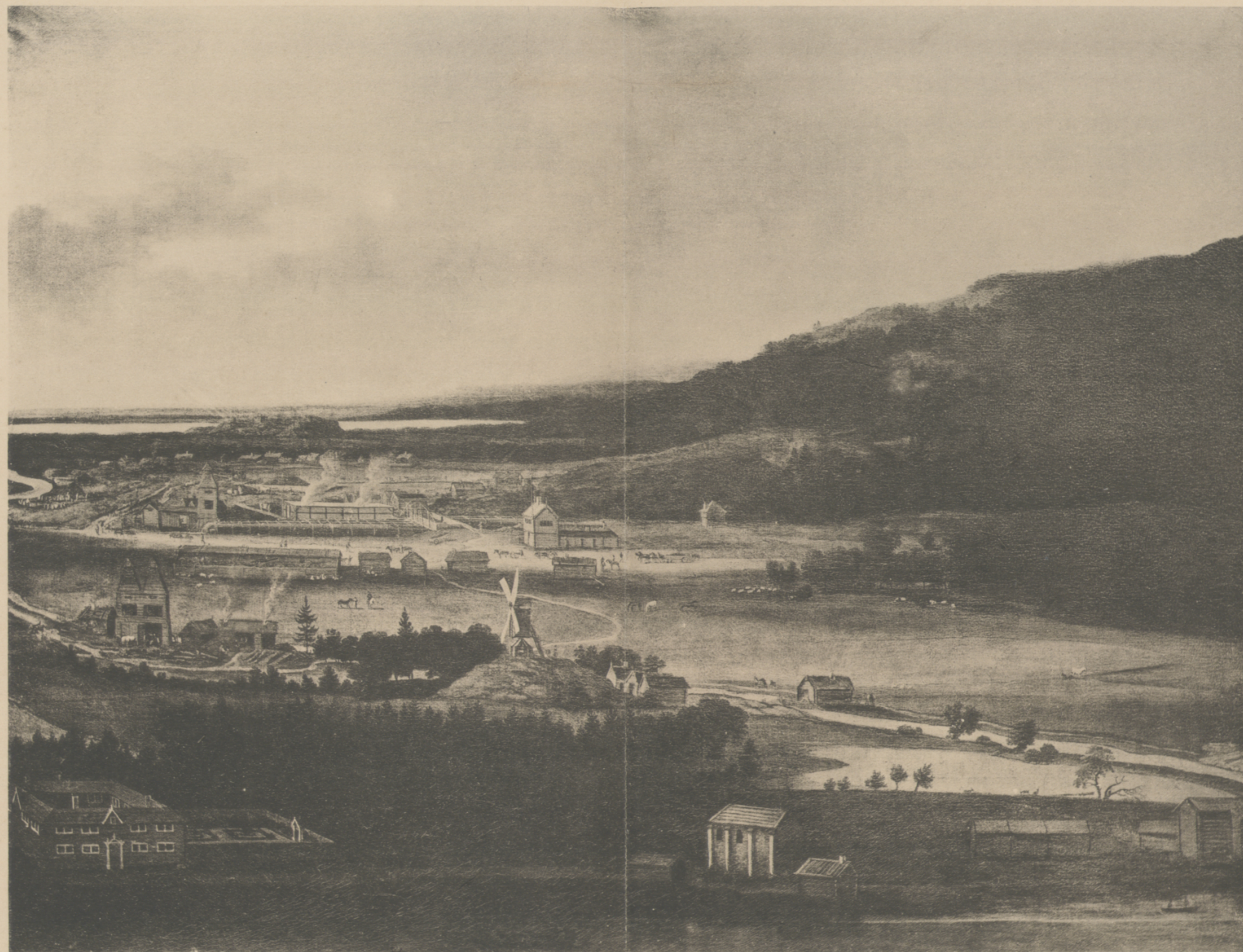
OLOF GRANBERG
BIBLIOTEKARIE VID KONGL. AKADEMIEN FÖR DE FRIA KONSTERNA.

STOCKHOLM
IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI A. B.
1902.

Gåva till Institut Tessin

från Nordiska museet.

ALLART VAN EVERDINGEN:

I. VY AF JULITA OCH JULITA BRUK I SÖDERMANLAND I BÖRJAN AF 1640-TALET.

(RIJKS-MUSEUM, AMSTERDAM).

ALLART van EVERDINGEN:

II. HJORTJAKT VID EN BERGSJÖ.
(DRESDENS MUSEUM).

ALLART van EVERDINGEN:

III. DET STORA VATTENFALLET.
(DRESDENS MUSEUM).

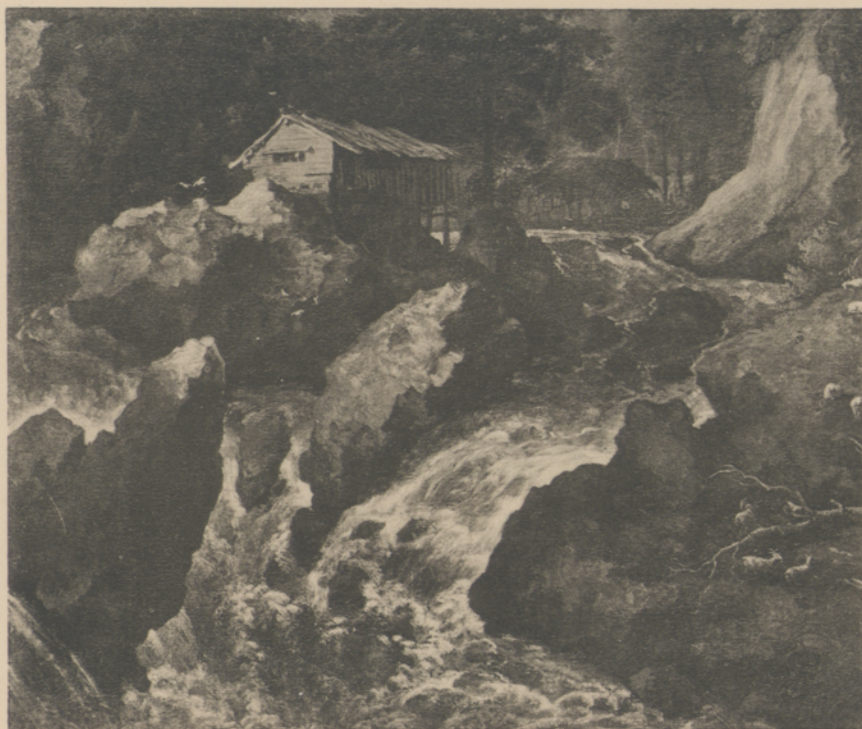

IV. VATTENFALL.
(EREMITAGET, PETERSBURG).

V. VATTENFALL.
(EREMITAGET, PETERSBURG).

ALLART VAN EVERDINGEN:

VI. VATTENFALL MED ETT TRÄHUS.
(BRAUNSCHWEIGS MUSEUM).

VII. SKOGS- OCH KLIPPLANDSKAP.
(DRESDENS MUSEUM).

ALLART VAN EVERDINGEN:

VIII. BÄCKEN I GRANSKOGEN.
(KJÖBENHAVNS MUSEUM).

IX. VATTENSÅGEN.
(KEJS. MUSEET, WIEN).

ALLART VAN EVERDINGEN:

X. BERGLANDSKAP MED EN ÄLG.
(BRAUNSCHWEIGS MUSEUM).

XI. VATTENFALL MED EN VATTENSÅG.
(PINAKOTHEKET, MÜNCHEN).

ALLART VAN EVERDINGEN

DET GAMLA JULITA

OCH

WURMBRANDTS KANONER.

ALLART VAN EVERDINGEN

OCH HANS "NORSKA" LANDSKAP

DET GAMLA JULITA

OCH

WURMBRANDTS KANONER.

ETT PAR UNDERSÖKNINGAR

AF

OLOF GRANBERG
BIBLIOTEKARIE VID KONGL. AKADEMIEN FÖR DE FRIA KONSTERNA.

STOCKHOLM
IVAR HÆGGSTRÖMS BOKTRYCKERI A. B.
1902.

TILL

F. V. STATSGEOLOGEN, M. M.

HR AXEL FREDRIK LINDSTRÖM

EN GÄRD AF TACKSAMHET

OCH TILLGIFVENHET.

FÖRF.

A

MONSIEUR

LE JONKHEER B. W. F. VAN RIEMSDIJK

DIRECTEUR GÉNÉRAL DU RIJKS-MUSEUM À AMSTERDAM.

SOUVENIR D'UNE LONGUE

CORRESPONDANCE AU SUJET DE CE LIVRE.

L'AUTEUR.

FÖRORD.

Denna lilla bok hade från början endast en uppgift: att bidraga till lösandet af ett holländskt konsthistoriskt problem — frågan om hvarifrån Allart van Everdingen hämtat motiven till sina nordiska landskap. Men ödet förde mig in på det gamla sörmlandsgodset Julitas historia, och jag kunde icke motstå frestelsen att fördjupa mig i arkivstudier rörande detta lockande ämne. Därigenom fördes jag vidare till undersökningar om familjen Trip och dess förhållanden till Sverige och till forskningar rörande Melchior Wurmbrandts kanontillverkning på Julita bruk. Från att ursprungligen vara en rent konsthistorisk monografi, har denna studie sålunda vuxit ut till en konsthistorisk-topografisk-artillerihistorisk afhandling. — Det är arbetets heterogena innehåll som gifvit det dess långa och egendomliga titel.

Vid behandlingen af ett så vidlyftigt material, hvari äfven genealogiska och metallurgiska spörsmål spelade in, har jag måst besvära många personer med förfrågningar, hvilka de på det mest tillmötesgående sätt besvarat. Jag kan här icke namngifva alla, men tror att jag gör dem, till hvilka jag därvid mest står i tacksamhetsskuld, rättvisa, då jag uppräknar: chefen för Amsterdams Rijks-Museum, Jhr B. W. F. van Riemsdijk, som med en aldrig tröttnande beredvillighet gifvit mig en mängd

upplysningar, som här i landet icke stodo att finna; kommerserådet J. TH. PIHLGREN, som gjort mig bekant med det forna Bergskollegii handlingar, i hvilka jag fann mycket nytt till Julita bruks historia; tygmästaren, major F. A. SPAK, som gifvit mig anvisning på artillerihistorisk litteratur; Julita ägare, löjtnant ARTHUR BÄCKSTRÖM, som genom sitt understöd påskyndat bokens tryckning; friherre VICTOR HERMELIN, som varit outtröttlig i att befordra mitt arbetes framgång; kyrkoherden ISAAK GUSTAFSSON, som rörande Julita kyrka lämnat värdefulla meddelanden samt direktören för Dresdens museum, Geheimerat, prof. KARL WOERMANN, hr KARL MADSEN vid Den Kongelige Malerisamling i Kjöbenhavn och konservatorn vid kejserl. Eremitage-museet i Petersburg, hr ALEXANDER NEOUSTROIEFF, hvilka, genom mig benäget tillsända, särskildt tagna fotografier af taflor af EVERDINGEN, främjat mina studier.

Till sist mitt varma tack till några: prof. OSCAR LEVERTIN, amanuensen dr JOHN KRUSE och prof. KARL WARBURG i Stockholm, prof. HENRIK SCHÜCK och filos. stud. MARTIN LAMM i Upsala, prof. EVERT WRANGEL i Lund samt prof. OTTO SYLWAN och bibliotekarien L. P. WÅHLIN i Göteborg, som haft älskvärdheten att sörja för att detta lilla arbete icke alldeles skulle komma att sakna köpare — jag vågar icke säga: läsare!

Stockholm i Maj 1902.

OLOF GRANBERG.

INNEHÅLL.

ILLUSTRATIONER:

A. EFTER MÅLNINGAR OCH RADERINGAR AF A. v. EVERDINGEN.

B. ANDRA BILDER.

TEXT:

I.

ALLART VAN EVERDINGEN

OCH HANS "NORSKA" LANDSKAP

DET GAMLA JULITA OCH FAMILJEN TRIP.

ALLART VAN EVERDINGEN.

FRI EFTERBILDNING AF ETT AF JACOB HOUBRAKEN GRAVERADT PORTRÄTT.

»LES DESSINATEURS.»
(KONSTNÄREN, AFTECKNANDE ETT SVENSKT LANDSKAP.)
EFTER EN RADERING AF A. V. EVERDINGEN.

När kammarpresidenten, geheimerådet JOHANN WOLFGANG VON GOETHE från Weimar en höstdag 1784 aflagt ett besök å det furstliga lustslottet Saltzdahlum i Braunschweig och därvid genomgått dess tafvelgalleri, skref han till sin väninna, fru VON STEIN: »Där finnas mycket vackra saker, som jag skulle velat taga i betraktande tillsammans med dig — i synnerhet en EVERDINGEN af den största fulländning».

Att den förträffliga målningssamlingen på Saltzdahlum — nu i Braunschweigs museum — lifligt tilltalade den då trettiofemårige skalden, är i och för sig icke förvånande. Han var en konstälskare med fin smak och hade, artistiskt anlagd som han var, redan med framgång försökt sig som utöfvande konstnär. Märkligt kan det däremot synas att han i ett galleri, som, förutom andra utsökta konstsaker, inneslöt ett af REMBRANDTS största mästerverk, fäste så särskild uppmärksamhet vid ALLART VAN EVERDINGENS berglandskap. Visserligen hade GOETHE redan

vid ännu icke fyllda nitton år med radernålen förevigat ett par af ALEXANDER THIELES små beskedliga landskap med rinnande vatten, och ur den synpunkten sedt, var det icke underligt att han djupt greps af det nya och storartade i EVERDINGENS nordiska naturmålning, med dess väldiga klippor, mörka furuskogar och skummande vattenfall. Och dock torde den celebre resandens förkärlek för den holländske landskapsmålarens arbete icke uteslutande böra sökas i det intryck, som konstverket vid detta tillfälle direkt gjorde på honom, utan äfven, till ej ringa del, i den ryktbarhet som ALLART VAN EVERDINGENS taflor då åtnjöto.

Namnet ALLART VAN EVERDINGEN hade under mer än ett sekel bibehållit den klang, som det haft redan under mästarens lifstid. JACOB VAN RUISDAELS taflor, så ringaktade af den tid, som såg dem frambringas, hade visserligen alltmer skjutits i förgrunden. Sjuttonhundratalets konstälskare voro eniga om att i denne geniale paysagist se Hollands främste naturskildrare, men näst efter honom nämde de lika enstämmigt hans samtida, ALLART VAN EVERDINGEN. MEINDERT HOBBEMA — den stackars HOBBEMA, som af brist på uppmuntran måst sluta upp med att måla och som varit glad att — hällre än att såsom RUISDAEL hamna på fattighuset — få afbryta sin konstnärsbana för att i en tullvaktmästares anspråkslösa ställning gå omkring och profva viner och oljor vid Amsterdams hamn — hade ännu icke dragits fram ur sin oförtjänta glömska. RUISDAEL var och förblef det holländska landskapsmåleriets yppersta namn, och därnäst kom EVERDINGEN, som dock ofta betraktades såsom en farlig medtäflare. Hvad HOBBEMA beträffar, kan man nästan säga att han icke togs med i räkningen. Men rangordningen mellan de tre konstnärerna har skiftat sedan dess. Den store HOBBEMA, hvars få, i museerna icke fastlästa verk

i våra dagar betalas med oerhörda summor, betraktas nu af mången som JACOB VAN RUISDAELS jämlike, under det att EVERDINGEN sjunkit ned till en andra, eller låtom oss säga: tredje rangens artist. Detta hindrar dock icke att EVERDINGEN är och förblir en mycket märklig konstnär. Hans betydelse som den konstnärlige upptäckaren af den nordiska, eller såsom man i utlandet ännu, ehuru oriktigt betecknar den: den »norska» naturen, är så erkänd, att den kan sägas ha ingått i det allmänna medvetandet. Att han för oss svenskar har ett alldeles särskildt intresse, såsom varande den förste skildraren i färg af våra forsar, berg och granskogar, är det min afsikt att i denna bok söka uppvisa.

* * *

Den äldsta tryckta källan rörande ALLART VAN EVERDINGEN är, liksom beträffande flertalet af Hollands öfriga konstnärer, målaren och konstnärsbiografen ARNOLD HOUBRAKENS 1718—1721 utgifna, bekanta arbete »De groote Schouburgh der nederlantsche Konstschilders». Där läses om vår artist och hans familj:

»Endast sällan härstamma från en och samma släkt så många konstnärer som från EVERDINGARNAS, ty man räknar tre bröder: CESAR, ALLART och JAN och tre ALLARTS söner: CORNELIS, PIETER och JAN, af hvilka den ene i större, den andre i mindre grad utöfvat konsten.

»CESAR hade redan vid sitt födelseår bort omnämnas, men som jag fick de nödiga underrättelserna från Alkmaar först sedan hans broder ALLARTS biografi var tryckfärdig, kan jag endast omnämna honom strax före denne.

»Han var en duktig figurmålare och förde en angenäm pänsel . . . Han dog, 73 år gammal, 1679 . . .

»Hans yngste broder, Jan van Everdingen, äfven född i Alkmaar, öfvade sig i framställandet af stilleben, men mer af kallelse än för vinsts skull, då han hade ett annat lefnadskall och var advokat vid domstolen.

»Allart van Everdingen, andre son till skrifvaren Jan van Everdingen, föddes i Alkmaar år 1621 och hade först Roelant Saverij, därpå Pieter Molijn i Haarlem till lärare, under hvilkas ledning han gjorde sådana framsteg, att de icke behöfde blygas för hans skull. Många berömda arbeten (af honom) äro kringströdda bland konstvänner i Amsterdam och annanstädes, som alltid skola bära vittnesbörd om att han var en utmärkt konstnär, icke blott i vissa detaljer, utan i hvarje hänseende; ty man ser landskap af hans hand, med så skickligt målade figurer och djur, täta skogsdungar, på hvilka ögat icke kan se något slut, vattenfall och stormar på hafvet, i hvilka vågornas fräsande mot klipporna och det fina, dammliknande skummet äro så naturligt mjukt återgifna, att dessa taflor kunna gälla såsom mästerverk. Men alldeles särskildt tilltalande äro hans nordiska landskap, hvilka han hade tillfälle att teckna efter naturen. Ty då han sjöledes hade begifvit sig till en plats vid Östersjön, öfverföll honom en förfärlig storm, som med eller mot hans vilja och icke utan skada kastade honom på den norska kusten. Samma landskapets karaktär har han bevarat i sina färglagda teckningar, af hvilka konstsamlaren Jeronimus Tonneman äger flera stycken. Han var en flitig arbetare, en ifrig kyrkobesökare och icke utan vett. Han dog i november 1675 och efterlämnade tre söner, af hvilka två blefvo konstnärer och den mellerste, Pieter, ännu lefver.

»Önskligt hade varit att Everdingen icke allt för ofta hade förslösat sin pänsel på stora stycken, som äro i vägen och på hvilka man ser snedt i våra dagar, då modet öfverallt inför

tapeter och annat lysande skräp — en pest för konsten! — i följd hvaraf ett sorgligt öde drabbat (äfven) Adam Pijnackers målningar. Om han kunde resa upp sitt hufvud ur grafven, skulle han förbanna den strunt, med hvilken man nu behänger väggarna, när han finge se, att man rullat ihop hans konstnärliga väggmålningar, för att för alltid förflytta dem till golfvet, emedan modet fullständigt tagit boningsrummen i besittning.»

* * *

Granska vi närmare gamle Houbrakens notiser om konstnärsfamiljen Everdingen, skola vi finna att de, ehuru i mycket riktiga, likväl icke i allo äro så pålitliga som man skulle väntat, då, såsom biografen själf anmärker, Allarts son Pieter ännu lefde i samma stad som författaren och det sålunda för den senare icke borde ha varit svårt att af den förre förskaffa sig fullt exakta uppgifter.

Äfven i de nyaste gallerikataloger upprepar man fortfarande Houbrakens påstående att af de tre bröderna van Everdingen Cesar var den äldste, Allart den mellerste och Jan den yngste och att de voro söner till skrifvaren Jan van Everdingen i Alkmaar. Redan i 1899 års årgång af den holländska tidskriften »Oud-Holland» uppvisade emellertid C. W. Bruinvis i sin artikel »De van Everdingens» att denna stamtafla är falsk. Han ådagalägger där att det i Alkmaar aldrig funnits någon skrifvare (notarie) med namnet Jan van Everdingen. Hans undersökning gör det däremot sannolikt att de tre bröderna Cesar, Allart och Jans far, Pieter van Everdingen, var son till en viss, från Utrecht bördig Jan van Everdingen, som var bosatt på en liten gård i Egmond aan den Hoef, där mellan åren 1602 och 1619 såväl en Jan Cornelisz som en Jan Everaerdts (Everdingen?) voro »sekreterare». Klart och tydligt bevisar han att Houbraken

i oriktig ordning uppför Pieters tre söner. I själfva verket var af dem Jan den äldste, ty han var redan 1639 prokurator och notarie. Cesar, som i en bevarad handling från 1641 uppger sig vara 44 år, var sålunda född omkring 1617, och icke 1606, och Allart döptes, enligt dopboksanteckning, i Alkmaar den 18 juni 1621. Detta bevisar visserligen icke att Allart föddes just det året — han skulle ju kunna tänkas född redan 1620 — och det så mycket mindre som en hans syster på samma gång döptes, men det torde emellertid med all önsklig tydlighet klargöra att han var yngst af de tre bröderna.

Vid de båda bröderna Jan och Cesar ha vi ingen anledning att här uppehålla oss. Af den förre, hvilken som målare endast synes ha varit dilettant, är, så vidt jag vet, intet arbete kändt, och Cesar, hvars kyliga, akademiska duk »Jupiter och Semele» i Nationalmuseum torde vara den benägne läsaren väl bekant, är icke en artist som lockar till närmare bekantskap.[1]) — Det är uteslutande med Allart van Everdingen vi här ha att sysselsätta oss.

Såsom Allart van Everdingens lärare nämner Houbraken de båda ansedda konstnärerna Roelant Saverij i Utrecht och Pieter Molijn i Haarlem. Att bägge voro det, är ju möjligt, men ganska ovisst, ty det framgår åtminstone icke af Everdingens nu kända arbeten att han på något sätt påverkats af Saverij. Denne flamske artist, som, efter att i Prag länge ha arbetat såsom en af kejsar Rudolf II:s »kammarmålare», efter dennes död 1612 bosatte sig i Utrecht, är mest bekant genom sina under studieresor i Tyrolen inspirerade berglandskap i ljusgrön ton eller kanske ännu mer genom sina från en senare period — den utrecht'ska — härrörande landskapsbilder med

[1]) Antecknas må dock att Cesar icke, såsom Houbraken uppger, dog 1679. Han begrofs i Alkmaar den 13 oktober 1678.

Orfevs och allehanda djur såsom staffage.[1]) Emellertid skulle det vara mycket förhastadt att, såsom man gjort, af den omständigheten att såväl Saverij som Everdingen målat berglandskap, draga den slutsatsen att den senare ens i valet af motiv tagit något slags intryck af den förre. Verkliga förhållandet är att Everdingens tidigaste nu kända målningar, d. v. s. tillkomna under en ålder, då han företrädesvis borde ha varit mottaglig för påverkan af sin lärare, uteslutande utgöras af *sjöstycken* — ett af dem, en tafla som förr tillhörde von Friesen'ska samlingen i Dresden är dateradt 1640 — och dessa, som på intet sätt kunna sägas ha någonting med Roelant Saverijs konst gemensamt, vittna däremot om att den unge artisten i viss mån påverkats af en Simon de Vliegers, en Jan Porcellis' och en Willem van Diests närbesläktade konstnärsskap.

Naturligare är det däremot att tänka sig Pieter Molijn som Everdingens lärare. Visserligen var Molijn lika litet som Saverij marinmålare. De sjöstycken, som förr tillerkändes Molijn, ha i senare tid med fullt fog tilldömts Pieter Mulier d. ä.[2]) Men ehuru frändskapen mellan Pieter Molijns sällsynta bilder med bergpartier och Everdingens nordiska berglandskap icke är slående, är ett närmare samband mellan de två konstnärerna dock lätt tänkbart, allra hälst som båda samtidigt voro verksamma i Haarlem.

Men hvem nu Everdingens lärare än må hafva varit, visst är att han var särdeles tidigt utbildad. Han var nämligen blott nitton år, då han målade sitt nyss nämnda sjöstycke. Detta kan förefalla oss att ha varit en väl brådmogen konstnärs-

[1]) Ypperst bland hans målningar voro dock hans djurbilder, såsom t. ex. hans berömda »Höna» i Rotterdams museum, hvilken på en utställning i Utrecht för några år sedan väckte formlig sensation.

[2]) Se härom mina »Konsthistoriska studier och anteckningar», sid. 96.

bragd. Men fallet är i den holländska konstkrönikan långt ifrån enastående. Jacob van Ruisdael var lika hastigt utvecklad och — för att välja ett par exempel, som ligga oss närmare — Adriaen van de Velde var knappt äldre, då han utförde sitt framstående »Landskap med kreatur» i samlingen på Vanås, ej häller Isack van Ostade, då han skisserade sin präktiga studie »Gosse med fjädrar i hufvudbonaden», i Nationalmuseum.

Redan före 1645 var Allart van Everdingen bosatt i Haarlem, där han stannade till 1652. Dessförinnan hade hans »norska» resa ägt rum — såsom man antager i första början af 1640-talet. Men historien därom är värd en grundlig undersökning, liksom äfven den Everdingen-litteratur, i hvilken den går igen.

Arnold Houbraken, vår äldste sagesman, uppger, såsom vi sett, att Everdingen under en sjöresa till Östersjön led skeppsbrott på Norges kust — »Ty då han sjöledes begifvit sig till en plats vid Östersjön, öfverföll honom en förfärlig storm, som med eller mot hans vilja och icke utan skada kastade honom på den norska kusten».

Enligt Houbraken var det alltså icke till Norge utan till »en plats vid Östersjön», hvarmed väl sannolikt menas en *svensk* östersjöhamn, Everdingen ämnade sig, då han led skeppsbrott. Egendomligt förefaller det emellertid, att det fartyg, ombord på hvilket han befann sig, kunde, låt vara af mycket häftiga stormar, drifvas så långt ur sin kurs mot Sundet som till den norska kusten. Visserligen har den norske konsthistorikern Andreas Aubert, som i sin afhandling om »Den nordiske Naturfölelse og Professor Dahl» berört Everdingens förmenta vistelse i Norge, på ett synnerligen fyndigt sätt sökt förena Houbrakens tämligen motsägande uppgifter om den sannolikt svenska destinationsorten och förlisningen

på norska kusten, i det att han erinrat om att en nu mera svensk provins, Bohuslän, före 1660 och sålunda vid tiden för EVERDINGENS resa, ännu var norsk. Men denna förklaring är likväl knappast öfvertygande.

Tidigare författare tyckas vid läsandet af HOUBRAKENS berättelse alldeles ha bortsett från hans bestämda påstående att EVERDINGEN befann sig på väg till Östersjön, då han led skeppsbrott på Västkusten. Det har aldrig fallit dem in att tänka sig att vår konstnär, *om* det nu verkligen var på norsk kust, han ofrivilligt landade, kunde fått lust att landvägen fortsätta färden till den »plats vid Östersjön», dit han ämnat sig. I stället finna de det självklart att han för en längre tid stannade i Norge och att det uteslutande är där som han hämtat motiven till sina nordiska landskap. Ja, till och med vår tids utmärktaste kännare af det holländska landskapsmåleriet anse fortfarande EVERDINGENS vistelse i Norge såsom självklar — ehuru, som vi sett, HOUBRAKEN endast säger att vår konstnär där led skeppsbrott och icke att han, uppgifvande sin ursprungliga resplan, kvarstannade där någon längre tid. Hvarken BODE eller BREDIUS betvifla ett ögonblick att det är i Norge, som EVERDINGEN vistats och att han där utfört de teckningar och skisser, som utgjorde grundlaget för hans i en stor del af Europas offentliga gallerier nu befintliga »norska» landskap. ÉMILE MICHEL är icke nöjd med att vår konstnär orienterat sig i Norge tiden närmast efter skeppsbrottet, utan tror att han sedermera ånyo besökt samma land, för att uppfriska minnet af sina ungdomsstudier där, och WOERMANN går så långt, att han låter EVERDINGEN 1640 afresa till Norge med den bestämda planen att »vinna den nordiska naturen åt konsten». Jag tror att jag var den förste som[1]) vågade anmärka att EVERDINGENS land-

[1]) I min 1886 utgifna »Catalogue raisonné».

skap icke hade någon särskildt norsk prägel, och en och annan senare författare har, såsom t. ex. C. W. Bruinvis i sin ofvan anförda artikel om konstnärsfamiljen Everdingen i »Oud-Holland», citerande mitt yttrande, dragit de »norska» landskapens norskhet i tvifvelsmål. Ja, Andreas Aubert,[1]) hvars åsikt i detta fall, på grund af hans nationalitet, förtjänar särskild uppmärksamhet, förklarar rent ut att »det är icke just Norge, som vi träffa i Everdingens konst. Det är icke närmast vår (Norges) skärgårdsnatur, han skildrar: till och med husen och kvarnarna känna vi icke riktigt igen».

Det är med andra ord ovisst huruvida Everdingen någonsin trampat norsk mark. Houbrakens uppgift om skeppsbrottet på »norska kusten» kan mycket väl bero på en misskrifning eller en förväxling af de båda skandinaviska rikenas namn, såsom bekant icke så ovanlig ens i våra dagar. Att vår konstnär varit i Sverige, kan, såsom vi skola se, däremot bevisas.

* * *

Den som för ett par årtionden sedan besökte Amsterdam, kunde icke undgå att göra bekantskap med det gamla, ståtliga palatset *Trippenhuis*, ty i detta af borgmästaren därstädes, Louis Trip, uppförda och af honom till staden testamenterade hus förvarades ännu i början af 1880-talet den världsberömda, i Rijks-Museum nu mera inrymda tafvelsamling, hvars största prydnad var och är Rembrandts s. k. »Nattvakt».

För några år tillbaka, då den såsom konstkännare och arkivforskare lika frejdade dr Bredius i Haag genomgick bouppteckningen efter den 1684 aflidne borgmästaren Louis Trip, fann han i den samma bland andra taflor omnämnd:

[1]) Anf. ställe.

Een stuck van Julita broeck, sijnde de Schuttgieterij in Zweden, gedaen door Allart van Everdingen.

Icke långt därefter — förmodligen vid det stora tafvelgalleriets förflyttande från det gamla Trippenhuis till det nyuppförda Rijks-Museum — påträffade samlingarnas dåvarande chef, direktör Fr. D. O. Obreen, bland de dittills magasinerade, d. v. s. i magasin och skrubbar gömda och glömda, icke exponerade målningarna, en större tafla, som påtagligen var utförd af Allart van Everdingen och som i förgrunden framställde en landtgård och en kyrka vid ett vattendrag, men längre bort en väderkvarn och, kringströdda på ett fält, en mängd för ett järnbruk karaktäristiska byggnader — vid en af dem sågs till och med ett upplag af kanoner. Med rätta ansåg man målningen identisk med den i borgmästare Louis Trips inventarium uppförda vyen af »Julita bruk, kanongjuteriet i Sverige» och såsom sådan har den omnämnts dels af Andreas Aubert i hans arbete om Dahl, dels af Bruinvis,[1]) utan att dock någon undersökt huruvida taflans traditionella namn är befogadt, eller med andra ord huruvida den framställer det af den kejserlige öfversten frih. Melchior Wurmbrandt med understöd af Gustaf II Adolf 1627 anlagda, men redan 1663 åter upphörda Julita kanonbruk, så vidt jag vet, i litteraturen hittills uteslutande kändt såsom tillverkningsorten för de s. k. läderkanonerna.

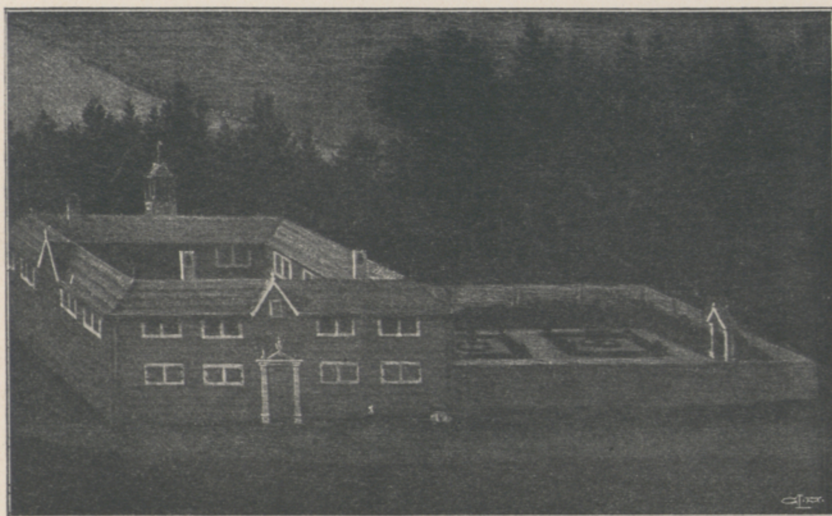
När jag först läste om denna mystiska Everdingen-tafla, var det tre frågor som alldeles självmant trängde sig på mig: Hur kunde det jämförelsevis obetydliga, kortvariga och föga bekanta Julita bruk, därtill grundadt af en österrikare, ens på sin tid vara så kändt i Amsterdam, att man till dess namn fogade det bestämda tillägget: »kanongjuteriet i Sverige», alldeles som om de stora, af den mäktige amsterdamfinancieren

[1]) Anf. ställe.

De Geer anlagda styckebruken på Finspång och Leufsta aldrig funnits till? Huru för öfrigt förklara att just borgmästare Trip ägde denna tafla? Och huru kunde Everdingen målat den, han som enligt traditionen vistats, icke i vårt land, utan i Norge, hvarifrån ju motiven till alla hans landskap med klippor, vattenfall och furuskogar hittills ansetts hämtade? Mitt första steg för att få spörsmålen nöjaktigt besvarade var att låta utföra en fotografi af den i Rijks-Museum nu mera exponerade, men af svenskar förut tydligen icke nog uppmärksammade målningen, min andra åtgärd att visa fotografien för några med trakten kring Julita förtrogna personer.

Försöket slog illa ut och verkade föga uppmuntrande. Alla, hvilka sattes i tillfälle att skärskåda fotografien, ställde sig mer eller mindre »undrande och spörjande». Ingen kunde känna igen det nu varande Julita. Gården till vänster erinrade icke ett spår om den nu varande hufvudbyggnaden nere vid sjön, kyrkan var alldeles olik den nuvarande, höjden till höger fanns icke i verkligheten, afstånden mellan kyrkan och byggnaderna på ömse sidor därom voro för obetydliga på taflan, den sjö, som sågs där, fanns icke i verkligheten på den platsen, och hvad beträffar de många bruksbyggnaderna, inneburo de en stor öfverdrift, ty ingen människa hade någonsin hört att Julita bruk varit så storartadt och omfattande. Ja, en af de personer, jag rådfrågade, gick så långt att han bestämdt förklarade att taflan icke hade det ringaste gemensamt med Julita, utan snarare utgjorde en vy af något tyskt eller annat utländskt bruk.

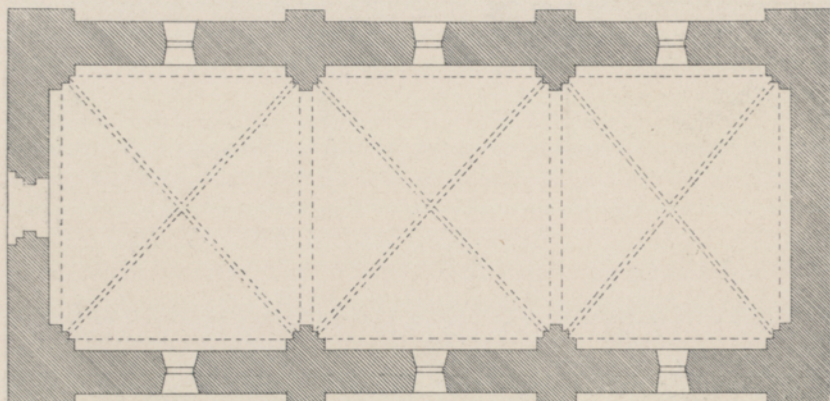
Nedslagen, mindre för det forna Julita bruks skull, än öfver mitt redan i början så misslyckade försök att konstatera Allart van Everdingens vistelse i Sverige, beslöt jag dock, min vana trogen, att icke så lätt låta afskräcka mig. Öfver-

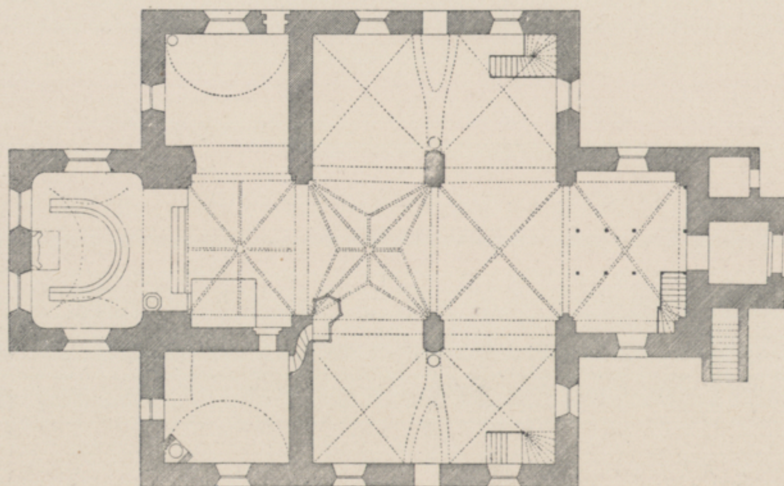
JULITA GÅRDS HUFVUDBYGGNAD PÅ 1640-TALET.
(DETALJ FRÅN EVERDINGENS VY AF JULITA I AMSTFRDAMS RIJKS-MUSEUM.)

JULITA KYRKA PÅ 1640-TALET.
(DETALJ FRÅN EVERDINGENS VY AF JULITA I AMSTERDAMS RIJKS-MUSEUM.)

PLAN AF JULITA KYRKA FÖRE 1600-TALETS SLUT,
D. V. S. FÖRE ALLA TILLBYGGNADER.

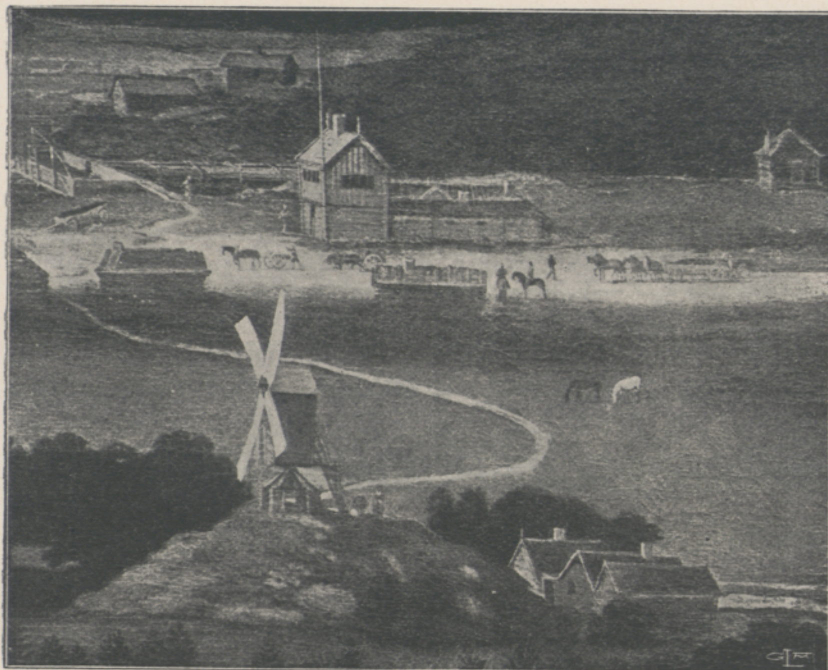
PLAN AF JULITA KYRKA I DESS NUVARANDE SKICK.
(UPPMÄTNING AF ARKITEKTEN FRITZ ECKERT.)

JULITA GÅRDS HUFVUDBYGGNAD I VÅRA DAGAR.
(FOTOGRAFI AF LÖJTN. ARTHUR BÄCKSTRÖM.)

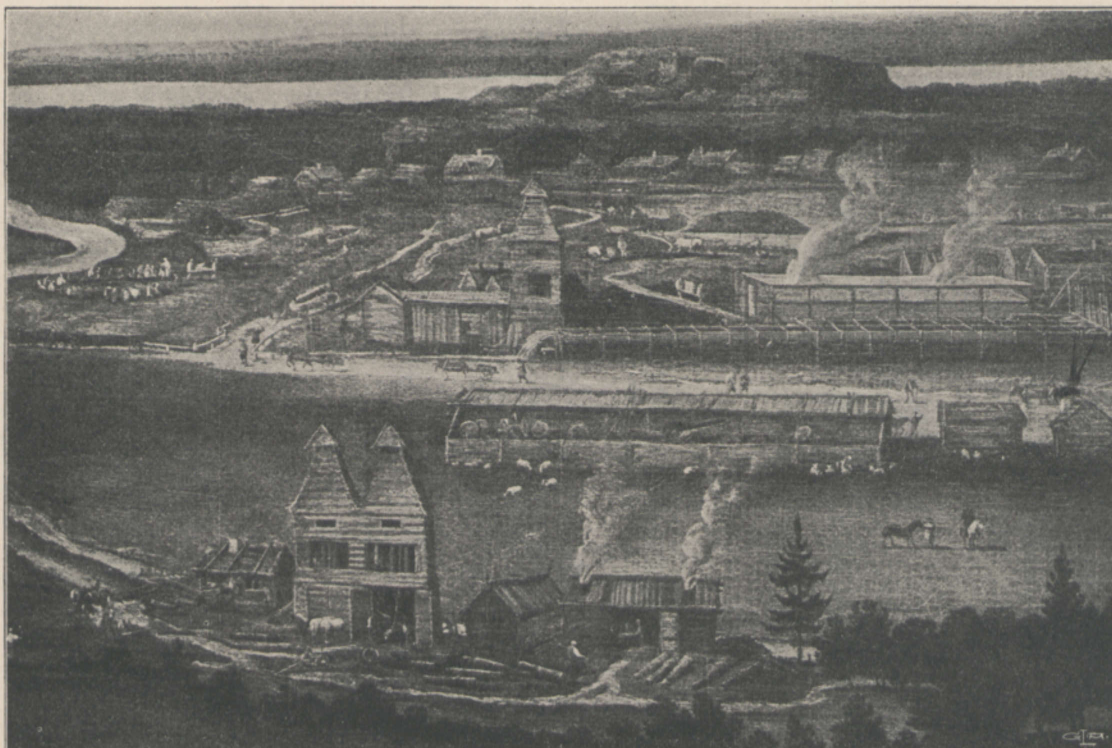
JULITA KYRKA I SITT NUVARANDE SKICK.
(FOTOGRAFI AF ARKITEKTEN FRITZ ECKERT.)

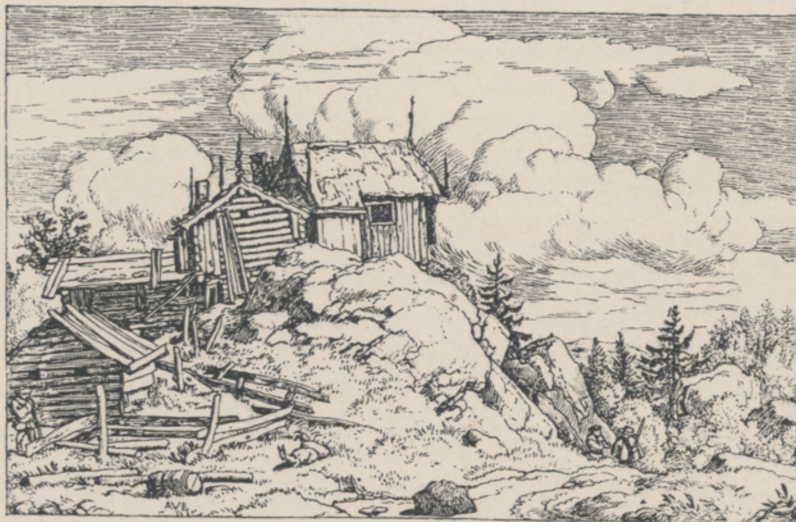
EN DEL AF JULITA BRUK PÅ 1640-TALET.
(DETALJ FRÅN EVERDINGENS VY AF JULITA I AMSTERDAMS RIJKS-MUSEUM.)

»LE CAVALIER SUR LE PETIT PONT».
(SVENSKT BERGLANDSKAP. PÅ EN LITEN BRO EN RYTTARE.
T. V. I FÖRGR. ETT PAR TIMMERKARLAR.)
EFTER EN RADERING AF A. VAN EVERDINGEN.

EN DEL AF JULITA BRUK PÅ 1640-TALET.
(DETALJ FRÅN EVERDINGENS VY AF JULITA I AMSTERDAMS RIJKS-MUSEUM.)

»LE HAMEAU AU ROCHER.»
(SVENSKA STUGOR PÅ EN KLIPPA.)
EFTER EN RADERING AF A. VAN EVERDINGEN.

»LA FEMME REGARDANT LA NACELLE.»
(SVENSKT LANDSKAP MED SJÖ. PÅ EN BRYGGA EN KVINNA, SOM SER BORTÅT EN VID ANDRA STRANDEN LIGGANDE BÅT.)
EFTER EN RADERING AF A. VAN EVERDINGEN.

tygad såväl om taflans svenska karaktär som om att Everdingen var dess upphofsman, riktade jag mina forskningar åt annat håll, gick på jakt efter afbildningar af andra gamla svenska bruk, fördjupade mig i studiet af åldriga kartor och i topografisk litteratur, särskildt den som rörde familjen De Geers forna och nuvarande bruksegendomar — allt likväl utan resultat. Ingenstädes anträffade jag något som, vare sig beträffande terrängförhållanden eller vattendragen fullt stämde öfverens med det å fotografien återgifna landskapet. Jag var nära att, utledsen på alltihop, ge saken en god dag, då jag frestades att ännu en gång undersöka om taflan icke, trots andras förnekande, kunde framställa en, låt vara fritt behandlad utsikt af det gamla Julita. Ty — så sade jag till mig själf — var det tänkbart att det ovanliga ortnamnet Julita utan någon anledning skulle kunnat leta sig fram till borgmästare Louis Trip i Amsterdam? Voro icke han och Everdingen samtida i Amsterdam, ehuru Everdingen dog 1675 och Trip först 1684? Då det var sannolikt att Trip direkt af Everdingen förvärfvat taflan — ett väldigt stycke: nära 2 meter hög och mer än 2½ meter bred! — var det icke gärna tänkbart att han utan orsak i sitt inventarium gifvit den namnet Julita bruk. Och slutligen: utsikten var ju tagen i ett slags fågelperspektiv. *Så* hade artisten aldrig haft tillfälle att se landskapet. Det var sålunda uppkonstrueradt, och därvid hade åtskilliga fel i perspektivet och i terrängbehandlingen insmugit sig. Men hindrade detta att detaljerna hvar för sig kunde vara riktiga, om de än efter 260 års förlopp icke stämde öfverens med byggnaderna och landskapets smådrag i våra dagar?

Det var icke lätt att nöjaktigt besvara dessa frågor, men en vacker dag påträffade jag lyckligtvis i Generallandtmäterikontorets arkiv ett par gamla kartor, båda från 1684, eller

egendomligt nog från just det år, då borgmästare Louis Trip i Amsterdam afled. Dessa kartor lämnade ett ganska nöjaktigt besked. Men innan vi granska dem, torde det, för att orientera läsaren, vara nödvändigt att närmare precisera Julita gårds belägenhet — Julita socken, Oppunda härad, Södermanlands län —, hvarvid jag begagnar tillfället att beröra det åldriga godsets förhistoria.

* * *

Strax söder om Hjälmaren ligger sjön Öljaren, hvilken genom Forsån står i förbindelse med förstnämnda större vatten. På den högra stranden af Öljaren ligga, från norr till söder räknadt, och såsom af bifogade facsimil af Generalstabens karta framgår, Julita gård, Julita kyrka och Gimmersta gård, vid hvilket sistnämnda ställe en å, Aspån, som kommer från den lilla insjön Aspen öster om Öljaren, utrinner. Nordost om Gim-

Fragment af en af Generalstabens kartor.

mersta ligga, vid nyssnämnda sig starkt buktande å, godsen Fogelsta och Äs.

Julita, som under medeltiden omfattade alla nyssnämnda gods, utom Gimmersta, och dessutom det på Öljarens västra strand belägna Forsby, har en mycket gammal historia. Det var ett munkkloster af cisterciens-orden, som under konung Knut Erikssons regering i slutet af 1100-talet där anlades och som kallades än Säby, efter ett tidigare kloster vid Sigtuna, än Juleta[1]) kloster. Nämnda kloster, i hvars broderskap konung Knut själf upptogs, blef snart, under påfvars, påfliga legaters och svenska monarkers beskydd, rikt och mäktigt. Den tid kom, då underlydande gårdar uppgingo ända till åttio och då genom af abboten utfärdade aflatsbref rikedomar inströmmade. Följden blef den vanliga. De stränga klosterstadgarna blefvo till en död bokstaf, och munkarna illa beryktade för sitt lättjefulla lif. De kallades drafvelsmän, som så illa fyllde sina plikter, att svinen snart skulle komma att ligga invid högaltaret. Och vedergällningens dag randades. Konung Gustaf Vasa, som ansåg att »där var ett löst parti och ganska få bröder, som icke voro värda att där födas, efter sådant lefverne de förde», gjorde processen kort, upphäfde det vanryktade klostret och skänkte Julita gård, som då fortfarande omfattade det nu varande Julita, Äs, Fogelsta och Forsby, till sin fogde i Nyköping, Olof Arvidsson Stenbock. Erik XIV förlänade 1564 det stora godset åt sin gunstling Jöran Persson, som skref sig till Julita. Efter Jöran Perssons afrättning erhöll hertig Karl Julita, där han ofta bodde. Gustaf II Adolf skänkte 1622 sin mor, änkedrottning Kristina den stora possessionen. Fem år senare, eller 1627 förlänade han Julita

[1]) »Juleta» kallas kyrkan och godset ännu på 1600-talet, men jag använder konsekvent den moderna formen »Julita».

med underlydande till österrikiske öfversten friherre MELCHIOR WURMBRANDT, som där, med frikostigt understöd af konungen, anlade ett bruk, där de på sin tid så ryktbara läderkanonerna tillverkades. Detta bruk nedlades emellertid, såsom vi längre fram skola finna[1]), redan 1663 (ej 1662 som oriktigt plägar uppgifvas), »af brist på skog och malm».

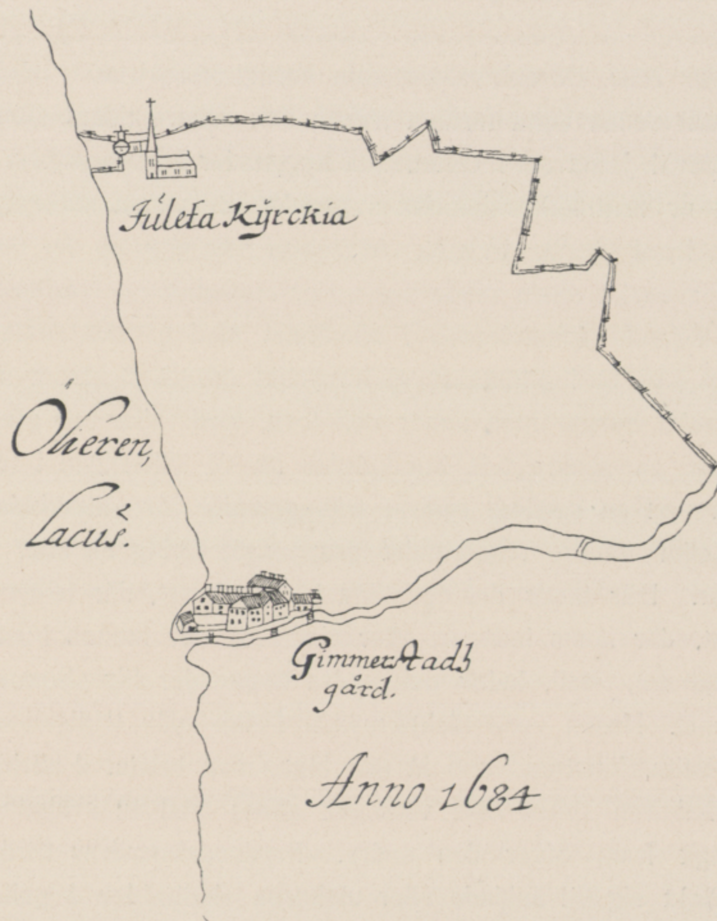
Efter denna afvikning från det egentliga ämnet kan det vara tid på att taga de båda ofvan nämnda kartorna från 1684 i betraktande.

* * *

På den ena kartan, som återger Gimmersta ägovidder i slutet af sjuttonde århundradet och af hvilken ett fragment här i facsimil meddelas, finnes en afbildning af Julita kyrka, sådan den då (1684) såg ut. Vid en närmare granskning af den lilla afbildningen framgick till min stora glädje att kyrkan med det spetsiga tornet på kartan visserligen icke fullkomligt öfverensstämde med det gamla cisterciens-tämplet på EVERDINGENS tafla, utan framställde kyrkan sådan den såg ut sedan den under tiden mellan 1640-talets början och 1684 beröfvats sin takryttare och i stället fått ett torn tillbyggt. Men för öfrigt var den autentisk, eller med andra ord ganska troget återgifven, sådan den, belägen vid Öljarens strand, såg ut före senare tiders upprepade ombyggnader. Däraf följde, att det enkla bjälkhuset ett stycke till höger om kyrkan, trots det allt för korta afståndet dem emellan, i all sin anspråkslöshet framställde Gimmersta gamla, förmodligen från 1500-talet kvarstående hufvudbyggning, sådan den tedde sig, då den beboddes af lagmannen i Södermanland, riksrådet, sedermera generalguvernören i Liffland, amiralen, friherre ERIK ERIKSSON RYNING — i parentes sagdt samme

[1]) Se uppsatsen »Wurmbrandts kanoner».

man som byggde det under namnet Bergstrahl'ska huset nu mera kända palats, n:r 2 vid Stora Nygatan, där Drätselnämnden har sitt säte — långt före den tid, då Julita församlings nu varande

Fragment af en karta från 1684 i Rikets Generallandtmäterikontors arkiv.

patronus, öfverstekammarjunkaren frih. Carl Carlson Bonde före sitt tillträde af Eriksbergs stora fideikommiss residerade i den nutida stenhusbyggnaden. — På vårt kartfragment se vi Gimmersta gårds byggnader i grupp afbildade, sådana de sågo ut 1684.

Och det om en vår tids ladugårdsbyggnad närmast erinrande, längst till vänster i förgrunden belägna trähuset med sin inhägnade lilla örtagård, det var sålunda Julita gamla mansbyggnad — föga ståtligare än Gimmersta därmed samtida »corps-de-logis» — i hvilken JÖRAN PERSSON rufvat på blodiga planer och där KARL IX åtminstone som hertig ofta vistats! Hvilken skillnad mellan detta tarfliga trähus och senare tiders slott!

Såväl Julita som Gimmersta byggnader å EVERDINGENS icke minst ur rent kulturhistorisk synpunkt intressanta målning bekräfta hvad GUSTAF UPMARK 1897 skref i sin uppsats om Torpa: »Den svenska adeln nöjde sig under medeltiden och ännu långt in i följande århundraden i allmänhet med ganska enkla bostäder. Vi få i allmänhet ej föreställa oss dem såsom några pittoreska borgar med tinnar och torn, med vallar och grafvar. Liksom en senare tids bondgårdar ha de säkerligen i regeln utgjorts af en samling smärre träbyggnader för olika ändamål, mer eller mindre regelbundet grupperade kring en eller flera gårdar. Där fanns det egentliga boningshuset, där fanns härbärget, där fanns fatburen eller visthuset, där funnos bostäder för tjänare, stall, lador och andra byggnader för ekonomiskt ändamål. Husen voro täckta med torf eller spån, troligen också med halm, fönstren voro få och låga, men breda. I härbärget och fatburen synes öfre våningen gärna med en svalgång ha sprungit fram öfver den nedre. Prydnadsformerna torde ha inskränkt sig till snidade eller utskurna vindbräden å gaflarna, öfver hvilka säkerligen äfven mer eller mindre rikt utsirade vindflöjlar höjde sig, samt till räckverk af svarfvade eller utsågade dockor i de öppna svalgångarna. Det hela omgafs med ett slutet plank, ett genombrutet staket eller annan inhägnad af trä, genom hvilken, åtminstone något senare, en öfverbyggd port ledde in.»

Den andra af de båda gamla kartorna, äfven den från 1684, förflyttar oss till Fogelsta ägor, som vid tiden för vår skildring lydde under Julita. Det var här, på Fogelsta mark, som WURMBRANDT 1627 med understöd af GUSTAF ADOLF anlagt ett litet bruk, eller rättare sagdt: en verkstad för tillverkning af s. k. läderkanoner. Denna fabrikation, som synes ha blomstrat åren 1627 och 1628, upphörde emellertid snart, då det visade sig att nämda artilleripjeser icke hade någon framtid för sig, och WURMBRANDT, som då öfvergick till framställandet af järnkanoner, upptog en af KARL IX förut bearbetad järngrufva, uppbyggde 1630 en masugn och förskaffade sig från Finspång en af LOUIS DE GEER från utlandet dit införskrifven masmästare. Då WURMBRANDT emellertid 1632 utkommenderades i Trettioåriga kriget, utarrenderade han bruket till fältherren, grefve JAKOB PONTUSSON DE LA GARDIE. År 1636 blef WURMBRANDT tillfångatagen af sina landsmän, österrikarna. Det ovissa i hans med fångenskapen förknippade öden torde ha varit orsaken till att bruket 1637 stod stilla — den försvunne WURMBRANDT var ju ägaren, DE LA GARDIE endast arrendator. Samma år antog DE LA GARDIE emellertid till delägare i bruket och till föreståndare köpmännen i Stockholm JOHAN DITTMAR och HINRICH WULF, hvilka bland annat begynte upptaga nya grufvor. Detta år transporterades dock arrendekontraktet af DE LA GARDIE på riksrådet PAUL KHEVENHÜLLER för en summa af 500 rdr specie. Bruket befriades 1638 från tionde-afgift och 1640 resolverade regeringen att endast där och vid LOUIS DE GEERS bruk styckegjuteri skulle få bedrifvas. Ändtligen måtte 1645 underrättelse ha ingått om att WURMBRANDT aflidit i fångenskapen, ty då blef Julita stora gods med bruk och andra underlydande possessioner, efter att, enligt den 1627 utfärdade försäkringen för WURMBRANDT, först ha återfallit till

kronan, *förlänadt* åt dittills varande arrendatorn PAUL KHEVENHÜLLER. Denne erhöll[1]) för till kronan gjorda försträckningar Julita, Fogelsta, Äs och Forsby såsom frälse — Gimmersta, som fortfor att vara ett gods för sig, ingick ej i donationen. Fogelsta var, såsom af den här bifogade kartan framgår, ännu en bondgård med halmtäckta byggnader, men det var på dess ägor och icke på det nu varande Julitas som Julita bruk var beläget. Följa vi nämligen på kartan Aspån, icke från dess

FRAGMENT AF EN KARTA FRÅN 1684 I RIKETS GENERALLANDTMÄTERIKONTORS ARKIV.

upprinnelse i Aspen utan från gården Fogelsta förbi Äs och sedan i sydostlig riktning, påträffa vi där på slätten norr om ån byggnader och kvarnar, som 1684 ännu funnos kvar sedan brukets dagar. Ett af de små ställena bär på kartan det betecknande namnet Formarestugan, och ännu i dag benämnes där af folket i trakten en kvarn »Bruket» och af tvänne torp kallas det ena »Gjutaretorpet» och det andra mycket riktigt »Formaretorpet».

[1]) Gåfvobrefvet är dateradt den 20 juli 1645.

PAUL KHEVENHÜLLER[1]), som 1647 blifvit friherre till Julita, förskaffade sig en föga afundsvärd ryktbarhet såsom en synnerligen hårdhjärtad husbonde, en bondplågare i ordets fulla bemärkelse. När han 1655 afled, delades det stora godset. Forsby såldes till riksrådet EDVARD EHRENSTEEN, tidigare guvernör för KHEVENHÜLLERS söner; Julita gård åter, Fogelsta och Äs ärfdes af de båda sönerna PAUL och BARTHOLOMEUS KHEVENHÜLLER och öfvergingo efter bådas död till dessas svåger, den i Pommern födde, af KRISTINA i vidlyftiga beskickningar använde diplomaten MATHIAS PALBITZKI[2]), som, 1675 upphöjd till friherre, 1677 dog på Julita. Godset ärfdes då af sonen, KARL XI:s forne page, ALEXANDER PALBITZKI, hvilken, sedan gården reducerats, af konungen återfick sin egendom, dock icke längre såsom frälse, utan endast såsom skatte. Hans son, AXEL GOTTLIEB PALBITZKI, som dog 1750, hann dessförinnan återuppföra Julita byggnader, som genom eldsvåda förstörts 1744.

Den siste PALBITZKI på svärdsidan, fänriken MATHIAS, dog 1851 och Julita gods öfvergick då till änkan, friherrinnan BEATA ELEONORA FREDRIKA, dotter till ägaren af det närbelägna Äs, fältmarskalken, friherre MATHIAS ALEXANDER VON UNGERN-STERNBERG. Hon dog 1872 och något år därefter inköptes Julita af grosshandlaren JOHAN BÄCKSTRÖM, hvars son, löjtnant ARTHUR BÄCKSTRÖM, nu är dess ägare.

Fogelsta, på hvars mark Julita 1663 nedlagda bruk, så-

---

[1]) PAUL KHEVENHÜLLER, liksom WURMBRANDT en österrikisk ädling af förnäm familj, var gift med österrikiska friherrinnan REGINA KATARINA VON WINDISCHGRÄTZ. Han hade, 1629 i egenskap af lutheran fördrifven från Österrike, året därpå, då bosatt i Nürnberg, försträckt GUSTAF ADOLF 130,000 daler s. m. Han afled 1655 på Stockholms slott, »då han stod och värmde sig framför spiseln, sedan han i egenskap af riksråd bevistat kronprinsens, sedermera konung KARL XI:s döpelseakt», och öfverlefdes af följande barn: ANNA REGINA, gift med MATHIAS PALBITZKI, PAUL, död vid belägringen af Kjöbenhavn 1658 och BARTHOLOMEUS, död i Nürnberg 1662.

[2]) Dock först efter att vid BARTHOLOMEUS KHEVENHÜLLERS frånfälle ha återfallit till kronan. Julita uppläts af regeringen till PALBITZKI den 19 december 1662.

som ofvan nämts, låg, beboddes då ännu af bönder, men blef 1681 säteri för Mathias Palbitzkis dotter, Charlotta Regina, gift med amiralen, friherre Erik Sjöblad. Såsom af afbildningen å den bifogade kartan framgår, fanns på Fogelsta ännu 1684 endast en bondgård med torf- eller halmtäckta byggnader — något stenhus var ännu icke uppfördt. Frih. Erik Sjöblad dog 1725, och Fogelsta inköptes på 1750-talet af arfvingarna af riksrådet friherre Fabian Wrede, hvilken såsom generalkrigskommissarie under ryska kriget 1741—1743 samlat sig en förmögenhet. I hans släkt förblef Fogelsta till 1825, ägdes på 1850-talet af landshöfdingen i Södermanlands län friherre Johan Karl Åkerhielm, död 1879, och tillträddes 1880 af dennes måg, ryttmästaren August Tamm.

Äs öfvergick genom en annan af Mathias Palbitzkis döttrars, Kristina Beatas gifte med generallöjtnanten friherre Nils von Ungern-Sternberg, till dennes ätt och ärfdes af sonen, fältmarskalken, friherre Mathias Alexander von Ungern-Sternberg. Denne, som 1826 på svärdsidan slöt sin ätt, hade två döttrar. Den äldre, Beata Eleonora Fredrika ingick, såsom vi sett, giftermål med fänriken friherre Mathias Palbitzki, den siste af sin ätt, och dog som ägarinna af Julita. Den yngre, Kristina Sofia, äktade generaladjutanten Stafs von Post, hvars barnbarn 1889 försålde Äs till nu varande ägaren, grefve Walther von Hallwyl.

Men efter denna öfverblick öfver Julita och fordom underlydande gårdars historia kan det vara tid att återvända till Julita-taflan!

* * *

Kyrkan, sådan den ser ut på Everdingens tafla, hade — sålunda ännu i början af 1640-talet — sin medeltidskaraktär orubbad kvar. Vi veta visserligen icke med bestämdhet när

den uppfördes, ty någon tradition därom finnes icke, och alla kyrkans gamla handlingar lära ha brunnit upp vid den vådeld som 1744 öfvergick Julita gård, där de då förvarades. Men man tager nog icke synnerligen miste, om man förlägger dess upphof till slutet af 1100- eller början af 1200-talet, d. v. s. kort efter cisterciens-klostrets anläggande på den plats, där Julita gård nu är belägen. Ty för en så hög ålder tala de tjocka gråstensmurarna, de romanska hvalfven inne i kyrkan och de på EVERDINGENS målning förekommande rundbågsfönstren, samt icke minst frånvaron af ett torn, som i stället ofvanpå spåntaket ersättes af en just för en cisterciens-kyrka karaktäristisk takryttare — enkelhet i så väl anordning som dekoration var, såsom bekant, cisterciens-ordens bestämda föreskrift.

Julita kyrka utgjordes ursprungligen endast af ett enkelt långhus med tre hvalf (jämför den öfre, enklare planen sid. 16!). Tämplets enda yttre prydnad var, såsom af EVERDINGENS tafla framgår, förutom takryttaren, en portal åt öster, och på hvardera långsidan funnos fyra sträfpelare, mellan hvilka de tre, högt sittande rundbågsfönstren voro anbragta.

Jämföra vi kyrkans utseende å EVERDINGENS målning med den bild däraf, som synes å Gimmersta-kartan, finna vi emellertid att under de fyra decennier, som förflutit sedan början af 1640-talet, då taflan målades, och till år 1684, då kartan ritades, takryttaren försvunnit och i stället ett torn tillbyggts med hög, spetsig spira — alltså ändock icke den nu varande spiran, med sin från senare (okänd) tid stammande lanternin.

Efter 1684 tillbyggdes på södra sidan om altarkoret och såsom ett motstycke till sakristian[1]) det Ryningska grafkoret, i hvilket ägarens till Gimmersta, amiralen friherre ERIK ERIKSSON

---

[1]) Å afbildningen af kyrkan på Gimmersta-kartan finnes ännu ingen sakristia, hvadan äfven den tillkommit först efter 1684.

Rynings familj jordades och hvari en ännu bevarad men till annan plats i kyrkan nu förflyttad, vacker sarkofag, uppfördes. Ännu senare byggdes på södra sidan ännu ett grafkor, för ätten Palbitzki på Julita gård. Om tiden för de ännu senare tillbyggnaderna å kyrkan vet man, såsom redan antydts, ingenting med visshet, men i ett Svea Hofrätts utslag af den 13 december 1729, i hvilket ägaren af Gimmersta (friherre Konrad Ribbing?) »konfirmeras vid den rättighet (att tillsätta alla Julita ecklesiastika beställningar) innehafvaren af Gimmersta i mer än hundra år utöfvat», motiveras detta med att »han» — d. v. s. dåvarande innehafvaren af Gimmersta — »till betydlig del ombyggt kyrkan». Denna ombyggnad ägde sålunda rum i början af 1700-talet. Att märka är att kyrkan från att vara ett enskeppigt långhus utan kor genom dessa tillbyggnader förvandlats till en korskyrka. Det nu varande altarkoret uppfördes 1763 på bekostnad af fältmarskalken frih. Mathias Alexander von Ungern-Sternberg på Äs, hvars familj hvilar under det omkring 3 fot upphöjda golfvet. Vid en restaurering på 1850-talet fullbordades den nu varande kyrkan, eller rättare taladt: förstörelsen af det gamla cisterciens-tämplet. »Ända dittills», skrifver till författaren vemodigt kyrkoherde Isaak Gustafsson, »hade kyrkan lyckats bevara sina rundbågsfönster, som, huru dåliga de än voro, dock harmonierade med det hela. Nu högg man upp dem till rektangelformiga lådor i drifbänksfason, och där står nu vår lilla, en gång så vackra kyrka i förfallen sorgeskrud och begråter all den vandalism, som öfvergått henne.» Arkitekten Fritz Eckert framlade 1900 för församlingen ett synnerligen vackert förslag till en restaurering af kyrkan, särskildt till det inre, för att få fram de utmärkta gamla, med väggmålningarna på Gripsholm besläktade kyrkomålningar, som visat sig vara gömda under kalkbestrykningen. Beklagligt nog

har församlingen emellertid ännu icke kunnat förmås att anslå de för restaureringen erforderliga medlen.

* * *

Vi återvända nu till Everdingens tafla!

Från sjön Aspen i bakgrunden slingrar sig, såsom vi se, Aspån, hvars lopp fortsätter i riktning mot Gimmersta gamla mansbyggning längst till höger i förgrunden. Invid ån ligga, strax bakom Julita gamla corps-de-logis längst till vänster i förgrunden, några träbyggnader. Dessa utgöras, från höger räknadt, af en på en kulle belägen väderkvarn, ett par små bjälkhus, från hvilkas skorstenar en tjock rök bolmar och framför hvilka en mängd järnkanoner ligga färdiggjutna. Där ha vi sålunda utan tvifvel själfva styckegjuteriet. Byggnaden till vänster därom med de två toppformiga taken är troligen hammarsmedjan, bakom hvilken man torde böra tänka sig ett vattenhjul. Längre bort synas åtskilliga andra fabriksbyggnader, om hvilkas speciella ändamål jag likväl icke vågar uttala mig[1]).

Framför sjön i bakgrunden synes en borg, eller rättare ruinerna efter en sådan. Denna ruin — af Everdingen fritt behandlad — finnes icke på samma plats i denna på fornminnen annars så rika trakt. Däremot finnas å Viksberget nära Äs (se Fogelsta-kartan!) lämningarna af en ringmur från den tidigare medeltiden. Det är denna som Everdingen med en viss »licentia poetica» förlagt hit, för att få den med på taflan. En annan oriktighet i taflan, som icke kan bortdisputeras, är att — förutom att Julita och Gimmersta gårdar där ligga allt

[1]) Förgäfves har jag hittiils i alla äldre metallurgiska arbeten, såsom Agricolas, Svedenborgs m. fl:s sökt efter afbildningar af liknande byggnader, och icke ens våra största auktoriteter på det området ha kunnat afgöra hvartill de resp. bruksbyggnaderna å Everdingens tafla tjänat. Dessa byggnader afvika nämligen till sin typ från nu använda och ha därför sitt särskilda kulturhistoriska intresse.

för nära inpå kyrkan och afståndet mellan denna senare och det på Fogelsta mark belägna bruket är mycket för kort tilltaget — sjön i bakgrunden erhållit ett falskt läge. Följa vi nämligen det på ett fragment af Generalstabens karta sid. 22 uppdragna strecket, anbragt i den riktning, hvari utsikten å Everdingens målning tänkes tagen, finna vi, att sjön Aspen i verkligheten ligger mer till höger om strecket än på taflan, ja så mycket mer till höger, att den i verkligheten skulle helt och hållet döljas af den för öfrigt för stort tilltagna, sluttande höjden. Everdingen har med andra ord begått ett misstag, då han till ett helt landskap i ett slags fågelperspektiv hopfogade sina olika skisser, som, utförda på olika ställen i trakten, förmodligen på beställarens uttryckliga önskan inpressats i taflans — trots målningens storlek — alltför trånga ram.

Men här kommer jag till ett par afgörande frågor: Hvem var då beställaren, hvarför beställdes taflan och finnes det bindande bevis för att denna målning, i hvilken så mycket ur topografisk synpunkt afviker från den nu varande naturen i Julitatrakten, verkligen återger näjden kring Julita?

Jag erkänner att det länge föll sig svårt att på nöjaktigt sätt besvara dessa frågor. Jag gjorde det antagandet, att målningen tillkommit i spekulativt syfte, eller med andra ord för att ge en så gynnsam föreställning som möjligt om Julita bruks utvecklingsmöjligheter. Konstnären — så räsonnerade jag — hade, enligt beställarens föreskrift, fritt behandlat ämnet, förlagt sjön Aspen så nära den i förgrunden synliga Öljaren, för att betona både den rika vattentillgången och de gynnsamma kommunikationerna, utstyrt taflan med så många fabriksbyggnader, för att ge en lysande bild af gjuteriets stora omfattning, gjort höjdsluttningen större än den i verkligheten är, för att inbilla spekulanter att de, naturligtvis malmförande, bergen och skogen

däruppe voro af större betydelse än hvad med den nakna sanningen fullt öfverensstämde. Så sökte jag förklara motsägelserna mellan EVERDINGENS »blomstermålning» och det verkliga landskapets faktiska terrängförhållanden, och då jag erfor att målningens ursprunglige ägare, borgmästare LOUIS TRIP i sitt andra äktenskap var förenad med en sondotter till LOUIS DE GEER, fann jag saken klar: den dåvarande innehafvaren af Julita gods och bruk hade behöft kapitalförstärkning, han hade i det ändamålet vändt sig till den med den rike och mäktige DE GEER nära befryndade LOUIS TRIP, själf en rik och mäktig man, och han hade ansett att en vackert utförd målning skulle förträffligt supplera den mer eller mindre svassande beskrifning, han anförtrott åt papperet.

Dess bättre behöfde jag snart ej länge fästa någon vikt vid dessa hypoteser. En vacker dag påträffade jag i Riksarkivet en, visserligen icke daterad, men från midten af 1600-talet tydligen härstammande skrifvelse, förmodligen ställd till drottning KRISTINA, och så lydande:

»Memorial.

Emedan HINDRICH TRIP, nu boende här i riket, vid Julita bergsbruk, är en förfaren köpman och hafver god vetskap om commercierna uti Italien och Spanien på de orter, som vi segla kunna, så att Göteborgs invånare fördenskull gärna åstundade att få hafva honom till participent i deras skap. Ty begäres fördenskull i underdånighet ödmjukligast H. K. M:T täcktes allernådigst (det) tillåta, förutan förfång af den frihet, som H. K. M:T inrikes skap allernådigast förlänt hafver.

ISRAEL NORÆUS.»

Detta memorial förklarar hvarför EVERDINGENS vy af Julita befann sig i borgmästare LOUIS TRIPS ägo och hvarför denne

med sådan bestämdhet kunde veta att målningen framställde Julita bruk och intet annat. HENDRIK TRIP, hvilken, såsom vi af memorialet erfara, en längre eller kortare tid var bosatt på Julita, var nämligen LOUIS TRIPS yngre bror, och det kan knappast vara något tvifvel om att taflan utfördes vid en tidpunkt i början af 1640-talet, då HENDRIK TRIP och EVERDINGEN samtidigt vistades på Julita, hvilket talar till förmån för målningens trohet i detaljer, äfven om fågelperspektivet blifvit behäftadt med misstag i topografiskt hänseende.

* * *

Då släktnamnet TRIP saknas i våra svenska uppslagsböcker, men denna familj, ytterst nära befryndad med ätten DE GEER, spelat en viss roll i vårt lands ekonomiska historia, tillåter jag mig att ännu en gång göra en afvikelse från det egentliga ämnet för denna bok och, synnerligast med ledning af de uppgifter om familjen TRIP, för hvilka jag har att tacka chefen för Amsterdams Rijks-Museum, Jonkheer B. W. F. VAN RIEMSDIJK, om medlemmarna af denna köpmanssläkt meddela några upplysningar[1]).

LOUIS DE GEER hade 1627 skaffat svenska kronan penningar genom en växel, ställd på köpmannen PIETER TRIP i Amsterdam. Nämde PIETER TRIP var, enligt CRONHOLM[2]), en mycket försiktig affärsman, som icke godkände några svenska växlar, förrän han fått provision på den från Sverige exporterade kopparen. Han vägrade vid ett tillfälle att bryta rikskanslärens bref och svarade, med en mäktig penningkarls öfvermod, de svenska ombuden med spotska ord. Hos denne PIETER TRIP fanns emellertid år 1629 deponeradt ett ansenligt

[1]) Jag begagnar mig därvid äfven af de vidlyftiga handlingar om släkten TRIP, som i Riksarkivet förvaras bland »Biographica».

[2]) Gustaf II Adolfs historia, II, sid. 326 o. följ.

parti koppar från svenska kronan, hvilken koppar var med förskott och gäld besvärad.

Samma år ingick en nära frände till Pieter Trip, den i Ostindiska kompaniets tjänst anställde Elias Trip — att båda verkligen voro nära släkt, framgår deraf att Pieter 1624 bodde hos Elias och i sina bref benämde honom »kusin» — med svenske hofmarskalken Dietrich Falkenbergs bemedling ett kontrakt med Gustaf II Adolf om bemälta koppars utlösning och försäljning, hvilket Elias Trip därför verkställde. Samtidigt levererade den sistnämde till svenska kronan vapen och utbetalade ansenliga kontanta penningförskott. — Men innan vi gå längre i historien om familjen Trips mellanhafvande med svenska kronan, är det lämpligt att, om äfven blott i största korthet, beröra dess genealogiska förhållanden.

Pieter Trip, född 1597, ingick 1628 äktenskap med Sara van der Straaten och gifte 1648 om sig med Christina De Graeff, änka efter borgmästaren Jacob Bicker. Hans frände, Elias Trip, var likaledes två gånger gift, först med en syster till Louis De Geer, och andra gången med Aletta Adriaensz. Med sin senare hustru hade han en son, Adriaen Trip, som, född 1620, 1645 gifte sig med Adrienne De Geer (född 1627, död 1684, dotter till Louis De Geer) och 1646—1657 som köpman var bosatt i Norrköping, hvarifrån han sistnämda år flyttade tillbaka till Holland, där han då slog sig ned i Gröningen.

Elias Trip hade en yngre broder, Jacob Trip, som 1603 gifte sig med Margarete Louise De Geer, med hvilken han hade två söner, Louis Trip, den blifvande borgmästaren och ursprunglige ägaren till Everdingens tafla, och Hendrik Trip, hvilken, en tid bosatt på Julita, där han förmodligen ledde de då återupptagna malmbrytningarna, senare tillsammans med sin

bror uppförde palatset Trippenhuis i Amsterdam. Louis Trip, född 1605, var i sitt andra äktenskap gift med Jeanne Margarete De Geer, dotter till Louis De Geers äldste son, ägaren till Österby, Laurent De Geer och änka efter professorn vid högskolan i Gröningen, Tobias André. Louis, som var borgmästare 1674, afled den 14 juli 1684. Hendrik Trip, född 1607, begaf sig 1626 till Sverige. Han gifte sig 1633, förmodligen i Amsterdam, med Cecilia Godin, med hvilken han förut räknade släktskap, ty 1630 sålde han och Jácob Trip (hans kusin?) i egenskap af arfvingar efter Samuel Godin, sin anpart i kolonien Rensselaerswijk på ön Manhattan, eller med andra ord en del af den mark, hvarpå New-York nu ligger[1]). I ett senare äktenskap var Hendrik Trip gift med Jeanne De Geer, dotter till Louis De Geer och sålunda syster till hans kusins, ofvannämde en tid i Norrköping såsom köpman bosatte Adrien Trips maka. Medlemmarna af familjen Trip voro sålunda på många sätt nära befryndade med Louis De Geer. Detta framgår bäst af följande stamtafla:

. . . . . Trip

Elias g. 1 m. Louis De Geers syster		Jacob g. m. Margarete Louise De Geer	
Adriaen g. m. Adrienne De Geer	Jacob g. 2 m. Jeanne Margarete De Geer	Louis	Hendrik g. 2 m. Jeanne De Geer

Förmodligen var Adriaen Trip bosatt i Norrköping, Finspångs utskeppningsort, i egenskap af ombud för Louis De Geer (på samma gång hans morbror och svärfar) den tid då denne själf ej uppehöll sig där. — Och nu återgå vi till familjen Trips penningtransaktioner med svenska kronan!

[1]) Tidskriften Oud-Holland för 1890.

* * *

Den 12 januari 1631 utnämde Gustaf II Adolf, som då vistades i Bierwalde, Erik Larsson von der Linde till kommissarie, med uppgift att resa till Amsterdam för att granska Elias Trips räkenskaper med svenska kronan och likvidera. Af obekanta skäl anlände Erik von der Linde emellertid först fyra år därefter, 1635, till Holland, försedd med rikskanslärens Hamburg den 24 juni daterade fullmakt. Elias Trip och Erik von der Linde valde hvardera tre gode män, som bestämde hvad svenska kronan till Trip skulle betala, men någon likvid hördes ändå icke af. Upprepade gånger gjorde sig Elias Trip påmind hos den svenska regeringen, men han dog samma år utan att ha fått någon betalning.

Efter Elias Trips död sände hans arfvingar ett ombud, Joris Hoefnagel, till Sverige, försedt med rekommendationsbref från Generalstaterna och prins Fredrik Hendrik af Oranien, för att bevaka sina fordringar — dock utan något resultat. Visserligen lyckades Elias Trips son, ofvannämde i Norrköping bosatte Adriaen Trip, 1649 af drottning Kristina utverka en förbindelse att af kronan under åren 1651—1654 utbekomma sin fordran, jämte 6¼ proc. ränta, men som han och hans medarfvingar på grund af de dåliga konjunkturerna i Sverige kände sig ovissa om att någonsin kontant utfå sin fordran, föredrogo de att med kronan afsluta ett köpekontrakt rörande en viss kvantitet koppar, som de förbundo sig att betala något högre än med då gällande pris, för att därigenom med större säkerhet kunna remboursera sig för betalningen af sin fordran. Kontraktet afslöts den 11 september 1650, och i enlighet därmed ägde verkligen en första afbetalning den 18 september följande år rum, men redan den 29 maj 1652 upphäfde Kammarkollegium kontraktet. Året därpå, 1653 anhöllo Elias Trips arfvingar ånyo om likvid för sin fordran, saken blef åter grundligt under-

sökt, och det bestämdes att svenska kronans skuld till dem uppgick till 236,954 daler s. m. I sammanhang därmed erhöll ADRIAEN TRIP af drottning KRISTINA några köpegods i Halland med adelig allodial frälsemannarätt. Dessa gods, med hvilka sålunda följde adelsskap, uppskattades till ett värde af 161,357 daler s. m. och erkändes det därvid att arfvingarnas återstående fordran utgjordes af 75,597 daler s. m. Men det är att märka att de holländska fordringsägarna utfingo sin partiella betalning i jordagods först sedan de åtagit sig ett ytterligare förskott à (med räntor) 76,700 daler s. m. Efter KARL X GUSTAFS tronbestigning inkommo ELIAS TRIPS arfvingar ånyo med påminnelser om sin återstående fordran, som åter vederbörligen undersöktes, men konungens tidiga död kom saken att ännu en gång förfalla. ADRIAEN TRIP, då återkommen till Holland, förnyade 1660 sin begäran om likvid, men ehuru detta skedde genom Generalstaternas sändebud, lände det icke till något resultat. Ännu 1671 gjorde ADRIAEN TRIP försök att utfå sin och sina medarfvingars fordran, men alltjämt förgäfves, och efter hans död förlorade hans arfvingar genom reduktionen sina gods i Halland. — Sedan dess ha ättlingar efter ELIAS TRIP mångfaldiga gånger — på 1700-talet, på 1820-talet, ja, till och med i våra dagar — försökt att utfå godtgörelse för stamfaderns stora och obestridda förskott till svenska kronan och för de reducerade Hallandsgodsen, men fordringarna äro nu af allt för gammalt datum, och dessutom har naturligtvis det ursprungliga, till mer än 300,000 daler s. m. uppgående kapital, som ELIAS TRIPS arfvingar först återkräfde, under sekler och med ränta på ränta vuxit till en för våra förhållanden väldig summa.

Af ofvan relaterade penningtransaktioner, som för svenska kronan icke äro, eller rättare sagdt icke varit särdeles hedrande, af familjen TRIPS många äktenskapsförbindelser med släkten DE

Geer, och däraf att åtminstone Adriaen och Hendrik Trip här varit bosatta, framgår att denna holländska släkt stått i liflig beröring med vårt land, ehuru den ingalunda kan sägas därigenom skördat vare sig vinst eller tacksamhet.

* * *

Jag har, genom hvad jag i det föregående anfört, ledt i bevis, att Everdingen vistats i Södermanland, där han gjort studier för sin stora vy af Julita i Amsterdams Rijks-Museum — så vidt jag känner den enda bevarade af de många väggmålningar i stor skala af hans hand, på hvilka han, för att tala med Arnold Houbraken, »förslösade sin pänsel». Det är sålunda obestridligt att han någon tid bott i Sverige.

Men huru förhåller det sig med hans öfriga taflor, dessa många »Vattenfall», »Vattensågar» o. s. v. som träffas i en mängd af Europas museer? Äro de verkligen, hvad de kallas: »norska» motiv? För att vid besvarandet af denna fråga sätta den benägne läsaren i tillfälle att själf bilda sig ett bestämdt omdöme, har jag längre fram i denna bok sammanfört kortare beskrifningar öfver nära ett hundratal af mästarens målningar, hvarjämte jag bifogat afbildningar af några af hans yppersta och för honom mest karaktäristiska taflor, liksom äfven facsimil af fyra af hans lika berömda som sällsynta raderingar.

Genomgå vi den lilla tafvelkatalogen, skola vi finna, att af de nära 100 målningarna icke fullt tio utgöras af sjöstycken i egentlig mening, alla sannolikt ungdomsarbeten, utförda före hans resa hit — ett, dateradt 1640, måladt redan vid nitton eller tjugo års ålder. Af de öfriga framställa ungefär hälften större eller mindre vattenfall, med vattenkvarnar eller vattensågar, klippor och granar. Äfven de återstående behandla, med några få undantag, utprägladt nordiska motiv.

Betrakta vi närmare dessa nordiska stycken, af hvilka ett är dateradt redan 1644, två 1647 och icke mindre än fem 1648, under det att åren 1649, 1650, 1655 och 1660 hvardera blott representeras af ett arbete, är det för en nordbo påfallande — så påfallande, att det måste väcka förvåning att detta enkla faktum icke förr konstaterats — att på intet af dem förekommer något *större* vattenfall, något berg så högt att det förtjänar benämningen »fjäll», något af klippor omgifvet vattendrag, som kan kallas »fjord» — med andra ord något specifikt norskt. Till och med de mer eller mindre pittoreskt behandlade vattensågverken ha ett bestämdt svenskt tycke, och samma iakttagelse gör man, om man genombläddrar konstnärens raderingar, af hvilka fyra i denna bok äro reproducerade. Taflornas och raderingarnas svenska prägel är så stark, att jag icke tror mig fälla något förhastadt omdöme om jag — lämnande åt sitt värde HOUBRAKENS romantiska historia om EVERDINGENS skeppsbrott på Norges kust — förklarar titlarna »Norskt landskap», »Norskt vattenfall» o. s. v. vara helt och hållet gripna ur luften och att dessa målningar hädanefter måste kallas för hvad de äro — rent »svenska» landskap. Visserligen göra de endast sällan, såsom förhållandet exempelvis dock är med det lilla här återgifna skogs- och berglandskapet i Braunschweigs museum, intryck af att vara direkt målade efter naturen. Oftast har mästaren i minnet varierat de växlande berg- och forsmotiv, han i sin ungdom skådat här uppe i Sverige, men den speciellt svenska prägeln har dock icke försvunnit. För öfrigt är det icke blott bergen, husen och vegetationen som äro slående svenska. När konstnären i en annan tafla i Braunschweigs museum än den nyss nämda såsom staffage på en klippa insätter ett villebråd, utgöres detta icke, såsom man i Tyskland trott, af en »ren», utan af en älg.

Men hvar i Sverige har EVERDINGEN då i regeln hämtat sina motiv? Detta torde tyvärr aldrig med bestämdhet kunna utrönas. Jag har tänkt mig att han, som arbetade åt den med familjen DE GEER så mångbefryndade släkten TRIP[1]), möjligen uppehållit sig på DE GEERS Leufsta bruk och sålunda varit i tillfälle att se Älfkarleby-fallen, om hvilka hans taflor mycket erinra[2]). Men detta kan lika litet bevisas som man kan andraga några fullgoda skäl mot den holländske konstforskaren E. W. MOES' i en not till BRUINVIS' förut anförda artikel framkastade förmodan att EVERDINGEN hämtat sina motiv från Småland. Vi, som veta, att mästaren i sin ungdom — han var ju då blott något öfver tjugo år — vistats på Julita, torde dock göra rättast i att betrakta hans målningar med nordiska ämnen såsom behandlande landskap från *mellersta* Sverige, där han ju faktiskt uppehållit sig.

* * *

EVERDINGEN var redan före 1645 bosatt i Haarlem — sannolikt redan 1644, ty detta år är ett af hans nordiska landskap, nu i Hannovers museum, dateradt. Han gifte sig i Haarlem med JANNEKE CORNELIS den 21 februari 1645, där inskrefs han i konstnärsgillet den 13 oktober samma år, men senare, omkring 1653, flyttade han till Amsterdam, där han den 10 april 1657 blef borgare. Han dog förmodligen någon af de första dagarna i november 1675, ty han begrofs den 8 samma månad. Året därpå såldes hans ganska betydande tafvelsamling, så när som på en del däraf, som först efter änkans död år 1709 gick under klubban.

[1]) Det torde, om man utgår från detta faktum, icke vara allt för djärft att antaga att EVERDINGENS resa »till en plats vid Östersjön» rent af föranleddes af en formlig inbjudan från LOUIS DE GEER, som önskade erhålla afbildningar af de bruk, han ägde, eller vid hvilka hans släktingar och vänner voro verksamma.

[2]) Osannolikt förefaller det, att döma af motiven, att han skulle färdats nordligare.

Förutom sina af samlare mycket eftersökta raderingar med landskapliga motiv — inberäknadt några så godt som unika blad uppgå de till ett antal af 167 — utförde han med radernålen en serie (57 st.) djurbilder, med hvilka han illustrerade en upplaga af sin landsman HENDRIK VAN ALKMAARS »Reineke de Vos».

* * *

Det är här på sin plats att en smula ingå på den ofta debatterade frågan: i hvilket förhållande stod JACOB VAN RUISDAEL till ALLART VAN EVERDINGEN? Var han EVERDINGENS lärjunge, eller var han ens af denne påverkad i sin konst? Den förra delen af spörsmålet är redan af den moderna konstforskningen klart besvarad: RUISDAEL var icke EVERDINGENS elev! Däremot ha de lärda ända till detta nu tvistat om huruvida RUISDAEL i sina från ett senare skede af sin konstnärsbana härstammande »Vattenfall» tagit bestämda intryck af EVERDINGEN. Österrikaren ALFRED VON WURZBACH t. ex. har afgjordt bestridt detta, framhållande det otroliga i att en redan fullt utvecklad artist af RUISDAELS stora betydenhet skulle öfvergifvit sina holländska motiv för att i stället efterapa EVERDINGENS nordiska, för honom personligen främmande landskap, och fransmannen ÉMILE MICHEL har — tillgripande en hypotes — försökt att till RUISDAELS favör förklara saken så, att äfven denne skulle gjort en studieresa till »Norge» och sålunda arbetat efter på platsen gjorda skisser. Men den holländske konsthistorikern BREDIUS har utan tvifvel funnit den rätta förklaringsgrunden, då han påpekat den utomordentliga effekt, EVERDINGENS nordiska landskap, genom det helt och hållet nya i sina motiv, under 1650-talet måste ha gjort på konstmarknaden i Amsterdam, förut formligen öfversvämmad med äkta holländska landskapsbilder, på hvilka man

för länge sedan sett sig mätt. Då Ruisdaels vanliga taflor icke funno någon köpare till skäligt pris — såsom bekant, betalades då exempelvis en målning af Jan van Goijen med högst 6 gulden! — återstod honom ingenting annat än att, fattig och sjuklig som han var, skatta åt moderiktningen för dagen. Och det märkvärdiga inträffade att Ruisdael, inspirerad af Everdingens målningar, som på honom måste ha gjort ett djupt intryck, omdiktade dennes nordiska motiv i nya, fria kompositioner, fyllda af en poesi, ännu djupare och mäktigare, af toner, på samma gång både klangfullare och mer vemodiga än förebildernas. Detta är den största betydelsen af Everdingens verksamhet. Inför den förblekna både hans egna verk och en sådan omständighet som att han var den berömde marinmålaren Ludolf Backhuijsens lärare.

* * *

Jag trodde förr att holländaren Govert Camphuijsen, född ett par år senare än Everdingen och död tre år före honom, var den tidigaste landskapsmålaren i vårt land. Bosatt i Sverige 1653—1663, sålunda i ett helt decennium, såsom Maria Eleonoras konterfejare (han arbetade dock äfven för Karl X Gustaf och grefve Magnus Gabriel De la Gardie), förekom han mig vara vår förste landskapsskildrare — i synnerhet återgaf han med förkärlek björken — liksom han var vår tidigaste djurmålare. Nu veta vi emellertid att Everdingen hela tio år förut uppehöll sig i vårt land, där han för öfrigt icke inskränkte sig till att med ypperlig karaktäristik måla våra forsar, klippor, hyddor och furuskogar, utan, såsom t. ex. å taflan i Louvre, äfven med framgång återgaf svenska björkdungar. Han är därför den obestridlige upptäckaren, i konstnärligt hänseende, af den svenska naturen. Redan detta vore nog för att mästaren

skulle väcka vårt intresse. Men i ännu högre grad gör han det genom den kraft och den sanning hvarmed han — »le SALVATOR ROSA du Nord», som man kallat honom — förstått att med färger tolka vår storslagna, för den holländske slättbon främmande natur. Med en kärlek, som åren aldrig släckte, har han, så länge han lefde, med pänsel och radernål gentagit dessa svenska motiv, hvilka på honom i hans ungdom gjorde så djupt intryck — de skummande forsarna, utför hvilka timmerstockarna lustigt dansa ned, eller hvars vågor sätta den lilla pittoreska vattensågens hjul i rörelse; den molniga himmelen, mot hvilken de mörka furorna afteckna sig, här och där belysta af den mellan skyarna framglimtande solen och de i förgrunden upptornade klipporna, hvilka han gärna höll i en varmbrun ton och ofta gaf rätt fantastiska former.

ANDREAS AUBERT har vackert karaktäriserat mästarens konstnärskap:

»EVERDINGENS målarkonst», säger han i sin förut anförda bok om C. C. DAHL, »är en 'erinringens konst', öst ur hans djupa och mäktiga intryck, liksom han i sin harmoniserande färggifning är den store, stämningsfyllde diktaren . . . I hans nordiska landskap susar det från granskogen och (brusar det) från älfvens skummande fall, med ensamhetens djupa mollton.

»Skola vi mäta en landskapsmålares storhet efter djupet af hans naturkänsla, innerligheten af hans samlif med naturen, då hör EVERDINGEN till de största, som lefvat. I hans — och RUISDAELS — landskapskonst har den nordiska anden tidigast funnit sitt djupaste uttryck. Båda dessa landskapsmålare ha en större betydelse för oss nordbor i vårt andliga lifs historia än den store CLAUDE LORRAIN. De ha lärt oss att känna oss rika i vår egen nordiska natur.»

EFTERSKRIFT.

Sedan ofvanstående skrefs, erfar jag genom en gammal katalog öfver Rijks-Museums tafvelgalleri, från den tid då samlingen ännu var inrymd i Trippenhuis, att, enligt M. FOKKENS' 1662 utgifna beskrifning öfver det dåtida Amsterdam, nämda palats, »den största byggnad, som någonsin en köpman i Amsterdam låtit uppföra och» — såsom FOKKENS uttrycker sig — »mer liknande en kungaboning än ett köpmanshus», byggdes mellan åren 1660 och 1662 af arkitekten JUSTUS VINGBOONS för LOUIS och HENDRIK TRIPS räkning — båda »handlande i skjutvapen och järn»*). Byggnaden, som till det yttre ter sig som ett enda hus, sönderfaller i själfva verket i två, symmetriskt lika delar, af hvilka den ena ligger åt norr, den andra åt söder. HENDRIK TRIP inflyttade i det norra huset, men afled kort därefter. Hans son, MATTHEUS, som då slog sig ned i samma hus, dog där tidigt och dennes son, HENDRIK, trifdes ej i det af så täta dödsbud hemsökta palatset, utan uthyrde sin byggnad till Ostindiska kompaniet. Den södra byggnaden öfvergick vid LOUIS TRIPS frånfälle 1684 till två hans fränder, en hr VALCKENIER och en fröken TRIP DE MAREZ. I våra dagar — sedan 1885 — är Trippenhuis sätet för Nederländska vetenskaps- och vitterhetsakademien.

---

*) Här ha vi sålunda förklaringsgrunden till de bägge brödernas intresse för Julita bruk!

MÅLNINGAR

AF

ALLART VAN EVERDINGEN.

ANMÄRKNING.

Denna förteckning, grundad på det katalog-material, jag lyckats hopbringa, gör icke anspråk på absolut fullständighet, men torde dock icke vara behäftad med några väsentligare luckor. Jag har upprättat den för att ådagalägga huru samsläktade Everdingens motiv voro. De traditionella benämningarna »Norskt landskap» och »Norskt vattenfall» ha här bibehållits, ehuru de, såsom af föregående afhandling framgår, hädanefter böra utbytas mot »svenskt».

SVERIGE.

STOCKHOLM.

NATIONALMUSEUM.

1. *Klippigt landskap.* I förgr. bruna, kala klippor. T. h. en båt med två roddare och en tredje karl vid styret. — Trä. H. 39. B. 60. Sign.: A : VAN : EVERDINGEN 1648.

ENKEFRU F. SCHLEGELS SAMLING.

2. *Berglandskap.* T. h. i förgr., på en klippa, ett förtorkadt träd. T. v., på en höjd, bondstugor. I bakgr. blånande berg. Molnig himmel. — Duk. H. 83. B. 1.05. Sign.: A. v. EVERDINGEN 1648.

BUKOWSKIS AUKTION D. 23 OKT. 1901.

3. *Fartyg i storm.* T. v. i förgr. å det upprörda hafvet en holländsk tvåmastare. T. h. därom två holländska fregatter. — Trä. H. 48. B. 65. Sign.: A. V. E.

PROF. C. J. FAHLCRANTZ' SAMLING (såld 1896).

4. *Vattenfall.* Timmerstockar störta jämte det skummande vattnet ned i förgr. T. v. byggnader, t. h. en klippa, hvarpå fyra granar. I bakgr. skogbeväxta berg. — Duk. H. 66. B. 85. (Afbildad i auktionskatalogen.)

BELGIEN.

BRUXELLES.

ARENBERG'SKA SAMLINGEN.

5. *Vattenfall.* Vattnet störtar sig i förgr. ned bland klippor, åt h. till. T. h. en herde, en herdinna och får. I bakgr. granskog. — Duk. H. 62. B. 81. Sign.: *V. Everdingen.*

DANMARK.

KJÖBENHAVN.

DEN KONGELIGE MALERISAMLING.

6. *Bergig trakt med vattenfall.* Ofvanför fallet en vattenkvarn. Öfver skogen, som bildar däldens bakgr., höjer sig ett högt, naket berg, hvarpå en borgruin. — Duk. H. 84. B. 74. Sign.: *A. v. Everdingen.*

7. *Bäcken i granskogen.* Djupt inne i den mörka granskogen flyter strömmen helt sakta fram, men den får ett hastigare lopp då den kommer in bland klipporna. — Duk. H. 32. B. 46. Sign.: *A. v. Everdingen.*

8. *Klippigt landskap.* Genom en klippuppfylld trakt flyter en strid ström. På de upptornade klipporna på ena sidan om strömmen växa granar, på den andra skiner solen på några hyddor. — Duk. H. 42. B. 63. Sign.: *A. v. Everdingen.*

9. *Vildt berglandskap.* Mellan förgr:s väldiga klippblock ett vattenfall. T. v. höga klippor. — Duk. H. 42. B. 57. Sign.: *Allart van Everdingen 1648.*

10. *Floden mellan klipporna.* Från förgr:s klippor kan ögat följa en älf, som slingrar sig bort mot den fjärran slätten. Mellan de höga bergen t. h. ett vattenfall, som finner väg till älfven. — Duk. H. 32. B. 42. Sign.: *A. Everdingen 1647.*

GAUNÖ (LÄNSBARON REEDTZ-THOTT).

11. *Vattenfall mellan klippor.* Låga bjälkhus på älfvens strand, under den täta skogen. — Duk. H. 60. B. 55. Beskuren (Madsen).

F. C. BUGGES SAMLING (såld 1837).

12. *Landskap.* Vid ett sakta flytande vatten en kvarn. I bakgr. ett torn. I förgr. synas på en klippa ett hustak, en gran och en björk. Bredvid en karl, som talar med en annan. Vid klippans fot sitter en karl, som betraktar en sittande kvinna med ett barn. I närheten en gosse, som vaktar får. — Duk. Sign.

13. *Vattenfall* bland med furor och löfträd beväxta klippor. På ena sidan en vattensåg, på den andra ett förtorkadt träd. — Trä. (Graverad af Wiese 1773).

ENGLAND.

LONDON.

WALLACE COLLECTION.

14. *Landskap.* (Woermann.)

MARKISENS AF BUTE SAMLING.

15. *Landskap.* (Woermann.)

FRANKRIKE.

CHANTILLY.

HERTIGENS AF AUMALE F. D. SAMLING.

16. *Fartyg i snöstorm.* — Duk. H. 97. B. 1.21. (Afbildad i Gruyer's »La peinture au château de Chantilly». Paris 1896).

LILLE.

MUSÉE.

17. *Landskap med vattenfall.* — Duk. H. 1.08. B. 93. Sign.: A. V. E 1660.

LYON.

MUSÉE.

18. *Sjöstycke.*

PARIS.

LOUVRE.

19. *Landskap.* Klippor i vattnet. På floden en båt och fiskare. På klipporna i förgr. två karlar som meta. I bakgr. pågår en hjortjakt. — Trä. H. 30. B. 43. Sign.: A. EVERDINGEN 16..

GALERIE SEDELMEYER (1894).

20. *»Norskt» landskap* med vattenfall. — Duk. (Afbildadt i S:s katalog för 1894).

GALERIE POULLAIN (1781).

21. *»Norskt» berglandskap* med trähus. I förgr. två bockar. (Afbildadt i Poullains katalog).

22. *Strandparti.* På sjön två segelbåtar och en roddbåt, hvari en karl. På stranden två andra män. Sign.: A. V. E. (Afbildadt i Poullains katalog).

ROUEN.

MUSÉE.

23. »*Norskt*» *vattenfall mellan klippor.* Granskog. Sign. & dat. 1670. (Signaturens äkthet tvifvelaktig, men ej taflans. — W. Bode).

HOLLAND.

AMSTERDAM.

RIJKS-MUSEUM.

24. »*Norskt*» *vattenfall.* Mellan klippor nedstörtar fallet. En vattensåg och en träbro. En häst, hvarpå en kvinna, ledes af en karl öfver bron, på hvilken två andra män befinna sig. I bakgr. träd och hyddor. — Duk. H. 1.03. B. 87. Sign.: *A. v. Everdingen.*

25. *Landskap.* I den klippiga förgr. björkar och furor, i taflans midt en flod. Längre bort byggnader och träd. I bakgr. berg. — Duk. H. 47. B. 62. Sign.: EVERDINGEN.

26. »*Norskt*» *landskap.* I taflans midt en vattensåg, t. h. om hvilken en väg slingrar sig bland klippor. På vägen en ryttare och bredvid honom en karl med en hund. T. h., på klippan, en borg. — Duk. H. 63. B. 56. Sign.: A. V. EVERDINGEN 1655. (Figurerna af N. Berchem).

SIX'SKA SAMLINGEN.

27. *Vinterlandskap.* På en isbelagd damm, omgifven af träd, golfspelare. I bakgr. en hydda, i förgr. en båt. — Duk. H. 75. B. 66. Sign.: *A. v. Everdingen.*

GIJSBERT DE CLERCY'S SAMLING (såld 1897).

28. »*Norskt*» *vattenfall.* — Duk. H. 50. B. 66. Sign.: *A. v. Everdingen.*

HAAG.

STEENGRACHT'SKA SAMLINGEN.

29. *Vattenfall.* — Duk. H. 80. B. 65.

V. DE STUERS' SAMLING.

30. *Utsikt öfver ett landtgods i Geldern.* I förgr., på en kulle, ett fårahus. Längre bort en flod. I bakgr. skogsdungar, byar och kyrktorn. — Duk. H. 82. B. 1.09. Sign.: *A. v. Everdingen.*

HAARLEM.

MUSEUM.

31. *Utsikt öfver Haarlem.* — Duk, klistrad på trä. H. 38. B. 64. Sign.: A. V. E.

ROTTERDAM.

MUSEUM BOYMANS.

32. *»Norskt» vattenfall.* T. h. karlar som draga upp timmerstockar ur vattnet. T. v. resande som hvila sig. — Duk. H. 1.35. B. 1.78.

33. *»Norskt» landskap.* På klippan i forsen i förgr. ett träd. T. h. ett trähus och svin. Längre bort ett hus och kyrktorn. Ännu längre bort två vedhuggare. — Duk. H. 70. B. 61.

RYSSLAND.

PETERSBURG.

KEJS. EREMITAGET.

34. *»Norskt» vattenfall.* Öfver fallet kretsar en fiskmåse. T. h. ett förfallet trähus. Längre bort, på en höjd, en bondgård. — H. 1.11. B. 1.36. Sign.: *A. v. Everdingen.*

35. *»Norskt» vattenfall.* T. h. två trähus. Framför det ena en karl och en get. Längre bort, t. h., två andra getter. T. v., i bakgr., en träkyrka. — Trä. H. 40. B. 51. Sign.: A. EVERDINGEN.

36. *Scheldes mynning i storm.* På floden ett segelfartyg och en båt med tre karlar i. T. h. ett annat segelfartyg. Längre bort Vliessingen med ett af solen skarpt belyst torn. — H. 62. B. 78. Sign.: A. V. E.

P. VON SEMEONOWS SAMLING.

37. *»Norskt» vattenfall,* sign. & dat. *1663.* (Woermann.)

HERTIGENS AF LEUCHTENBERG SAMLING.

38. *Vattenfall bland klippor,* med en hydda. (»Ett lika förträffligt som ovanligt arbete af mästaren». — Waagen).

KONSTAKADEMIEN.

39. *Landskap* (Waagen).

LAZAREW'SKA SAMLINGEN.

40. *Landskap med vattenfall.* (»Mycket vackert» — Waagen).

TYSKLAND.

BERLIN.

KÖNIGL. MUSEEN.

41. *Landskap.* T. h. ett skogbeväxt bergparti, som sluttar nedåt ett vattendrag. Vid bergets fot två ryttare. — Trä. H. 25. B. 22. Sign.: A. V. E.

42. *»Norskt» landskap.* Klippuppfyldt bergparti, som t. v. sluttar mot ett vattendrag. På stranden några jägare (moderna). — Trä. H. 32. B. 28.

43. *Flodlandskap.* På den h. stranden skrofliga klippor. På floden flera båtar. — Trä. H. 30. B. 41. Sign.: A. V. EVERDINGEN 1648.

44. *Borgen vid floden.* Vid foten af en skogbeväxt höjd, hvarpå en borg, flera båtar med många personer. I förgr. ett par höga furor, under hvilka några får. — Duk. H. 1.24. B. 1.04. Sign.: *A. v. Everdingen.*

LEVIN'SKA SAMLINGEN.

45. *Stort sjöstycke.* Sign.: *A. v. Everdingen 1640.* (Mästarens tidigast daterade arbete, förut i von Friesen'ska saml. i Dresden).

EMIL PH. MEYERS SAMLING (1883).

46. *»Norskt» berglandskap.* På den klippiga stranden af en bergström ett par förfallna trähus. — Duk. H. 63. B. 79. Sign.: A. V. E.

C. VON STRANTZ' SAMLING.

47. *Bergigt landskap* med furuskog.

MICHAEL WOLFFS SAMLING (såld 1857).

48. *Berglandskap.* — Trä. Sign.

49. *Klippigt landskap med vattenfall.* — Trä. Sign.

BRAUNSCHWEIG.

HERZOGL. MUSEUM.

50. *Vattenfall med ett trähus.* Upptill, i taflans midt en klippa, hvarpå ett trähus. Ett från h. kommande vattendrag

störtar ned, förgrenande sig i två armar. På den stora klippan t. h. några får och getter. — Duk. H. 1.06. B. 1.28. Sign.: *A. v. Everdingen.*

51. »*Norskt högfjäll med en ren*». På en uppskjutande klippa en väg. Längre bort, på utspringande men lägre klippor två trähus. T. v. en stor klippa med två afsatser. På den öfra en förtorkad gran, på den andra en ren. — Trä. H. 65. B. 89. Sign.: A : VAN : EVERDINGEN 1647. (»Renen» är i själfva verket en *älg*.)

BREMEN.

KUNSTVEREIN.

52. »*Norskt*» *vattenfall* med en vattensåg l. kvarn. Där bakom en herrgårdsbyggnad med takbalustrad och torn. I förgr. pålverk i vattnet och en kvinna, som hänger upp tvätt. — Trä. H. 39. B. 40. Sign.: *Everdingen.*

BRESLAU.

SCHLESISCHES MUSEUM.

53. »*Norskt*» *berglandskap.* Bland förgr:s beväxta klippor flyter en skummande bergström, som drifver ett vattenhjul. Vid rännan är en karl sysselsatt, och en herdinna vaktar getter. — Duk. H. 55. B. 65.

DARMSTADT.

GROSSHERZOGL. MUSEUM.

54. *Vattenfall.* Bland träden en vattensåg. — Duk. H. 1.06. B. 93. Sign.: *A. van Everdingen.*

DRESDEN.

KÖNIGL. GEMÄLDE-GALERIE.

55. *Hjortjakt vid en bergsjö.* T. v. om bergets fot ett snår af furor och löfträd. T. h., omgifven af kala klippor, på den närmaste af hvilka en borg och ett kyrktorn synas, en insjö, i hvilken två hjortar af jägarna drifvits ut. — Trä. H. 46. B. 65. Sign.: A . VAN . EVERDINGEN 1649. (Figurerna af Nic. Berchem).

56. *Det stora vattenfallet.* T. h. nedstörtar ett vattenfall, som i skummande hvirflar fortsätter åt v. till. Till v., i taflans midt, leder en spång öfver ett annat vattenfall till ett

trähus på ett utsprång. Mellan klipporna till v. beta får. — Duk. H. 1.44. B. 1.72. Sign.: *A. v. Everdingen.*

57. *Berglandskap med ett slott.* I förgr., i taflans midt, kala klippor. T. h., vid skogsbrynet, några karlar invid ett fäldt träd. T. v. i förgr. ett brådjup. I bakgr. ett hvitt slott med fyra torn. — Trä. H. 35. B. 43. Sign.: *A. v. Everdingen.* (Motstycke till följande.)

58. *Vattensågarna.* Den ena t. v., framför ett par träd. Där framför bildar floden ett obetydligt fall. Den andra sågen t. h. I taflans midt, något längre bort, en kyrka. — Trä. H. 35. B. 43. (Motstycke till föregående.)

59. *Litet skogs- och klipplandskap.* Löfträd och furor mellan bruna klippblock. I förgr., i taflans midt, en herde i röd jacka och röd kappa mellan ett hvitt knyte och en get. — Trä. H. 26. B. 25.

DÜSSELDORF.

MÅLAREN S. JACOBSENS SAMLING (1886).

60. *Landskap.* En hydda vid vägen, som, gående genom skogbeväxta klippor, förlorar sig bland bergen i bakgr. I förgr. samtala tre vandrare. — Trä. H. 40. B. 34. Sign.: *AVEverdingen.*

FRANKFURT AM MAIN.

STÄDEL'SCHES KUNST-INSTITUT.

61. *Landskap med en vattensåg,* invid hvilken en flod störtar ned, öfver en fördämning af träd. — Duk. H. 1.00. B. 1.25. Sign.: *A. v. Everdingen.*

62. *Landskap med en bondstuga.* I taflans midt ett vattenfall. — Duk. H. 43. B. 56. Sign.: *A. v. Everdingen.*

GOTHA.

HERZOGL. MUSEUM.

63. *Klippig trakt med en flod,* på hvilken flera smärre fartyg. T. v. i förgr., på en holme, ett kapell. — Trä. H. 35. B. 42. Sign.: A. V. E.

HAMBURG.

KUNSTHALLE.

64. *Nordiskt landskap med vattenfall.* — Duk. H. 75. B. 66. Sign.: V. EVERDINGEN.

65. *Landskap med kuperad höjd* och furuskog. — Duk. H. 72. B. 1.10. Sign.: A. V. EVERDINGEN.

KONSUL WEBERS SAMLING.

66. *Vattenfall.* Vildt, klippigt landskap, i hvars bakgr. en blånande bergshöjd. T. v. nedstörtar mellan bjälkhus ett vattenfall, som rycker stockar och trädstammar med sig. I taflans midt hvila bondfolk och getter. — Duk. H. 65. B. 80. Sign.: A. V. E.

KASSEL.

GEMÄLDE-GALERIE.

67. *Bondstugor.* På ömse sidor om en af en skog omgifven bäck bondstugor. I taflans midt en spång, hvarpå en kvinna till häst och en vandrare. Framför stugan t. h. en annan kvinna som breder ut tvätt på marken. — Duk. H. 56. B. 63. Sign.: EVERDINGEN.

EDV. HABICH'S SAMLING (såld 1892).

68. *Landskap.* I förgr., mellan skogbeväxta, klippiga stränder, en flod, hvarpå en båt. I taflans midt en vattensåg. Längre bort, bakom trädgrupper, en kyrka och flera hus. — Duk. H. 39. B. 48. Sign.: A. V. EVERDINGEN. (Afbildad i auktionskatalogen; inköptes 1892 för 1,100 Mark af en parisisk samlare).

LEIPZIG.

ALFRED THIEMES SAMLING.

69. *»Norskt» landskap.* (»Fin komposition, kraftig kolorit». — W. Bode).

70. *Sjöstycke.* (W. Bode.)

J. O. GOTTSCHALD'S SAMLING.

71. *Vattenfall mellan klippor.* I bakgr. en vattensåg samt herdar och får.

MAINZ.

KOMMERSERÅDET MICHELS SAMLING (1886).

72. *»Norskt» landskap.* På en klipphöjd flera trähus. På sluttningen beta får. Två karlar i samspråk. På vattenytan t. h. flyter timmer. — Duk. H. 60. B. 76. Sign.: *A. v. Everdingen.*

MÜNCHEN.

KGL. ÄLT. PINAKOTHEK.

73. *Vattenfall med en vattensåg,* i en trång, med träd tätt bevuxen dal. På klippblocken i förgr. tre män, som blicka ned i djupet. — Duk. H. 1.12. B. 88. Sign.: *A. v. Everdingen 1650.*

74. *Storm och bränningar* i en klippig vik. Fartyg sysselsatta med att bärga en strandad fregatt. — Trä. H. 60. B. 92. Sign. (falskt?): A E.

75. *Trädrikt landskap.* I bakgr. höga berg. I förgr., framför en hydda, fyra män bredvid betande får. — Duk. H. 1.04. B. 1.36. Sign.: A. v. EVERDINGEN.

OLDENBURG.

GROSSHERZOGL. SAMMLUNG.

76. »*Norskt*» *vattenfall.* En skummande bergström, på hvars stränder trähus ligga, störtar sig ned mellan klippor. På en af dem sitter en artist, som tecknar. Bredvid ser en annan man på. H. 1.28. B. 1.13.

SCHWERIN.

GROSSHERZOGL. GALERIE.

77. »*Norskt*» *berglandskap.* I förgr. ett högt beläget, kuperadt fält, på hvilket får och getter beta. Där bakom ett bredt vattenfall. På ena sidan därom ett lågt trähus, framför hvilket ryttare och vandrare synas. — Duk. H. 74. B. 96. Sign.: EVERDINGEN.

STRASSBURG.

STÄDTISCHE GEMÄLDE-GALERIE.

78. *Vattenfall.* Invid en grupp granar t. h. en sjö, hvars vatten störtar ned öfver klippblock i förgr. — Trä. H. 49. B. 71.

STUTTGART.

GEMÄLDE-SAMMLUNG.

79. *Nordiskt landskap* med sig hopdragande oväder. — Duk.

ÖSTERRIKE-UNGERN.

WIEN.

KUNSTHIST. SAMMLUNGEN DES ALLERHÖCHSTEN KAISERHAUSES.

80. *Vattensågen.* Klippig trakt. På v. sidan om fallet, i ett skjul, flera personer sysselsatta. — Duk. H. 72. B. 1.03. Sign.: *A. Everdingen.*

K. AKADEMIE DER BILDENDEN KÜNSTE.

81. *Vattenfall.* T. v. ett klipputsprång, på hvars krön ett par förtorkade furor och resterna af ett bjälkhus. T. h. tre timmerhuggare vid en vedtrafve. — Duk. H. 99. B. 1.35.

GSELL'SKA SAMLINGEN (såld 1872).

82. *Vattenfall* i en klippuppfylld dal. Figurer och djur. — Duk. H. 71. B. 1.02. Sign.

83. »*Norsk*» *furuskog vid vattenfall.* Ett värdshus, framför hvilket ett par ryttare. — Duk. H. 63. B. 83. Sign.

BUDA-PEST.

LANDESGALERIE.

84. *Bergigt landskap* i aftonbelysning. T. h. i förgr. ett klippparti. Längre bort, i taflans midt, en kvarndamm. T. v. i bakgr. höga berg. Sign.: *A. v. Everdingen.*

85. *Dal bland bergen.* Vid en bäck några hyddor och en liten kyrka. (»Mästerlig tafla, af obestridlig äkthet, men med falsk signatur». — Frimmel).

PRAG.

RUDOLPHINUM.

86. »*Norskt*» *berglandskap.* Ett bortifrån skogen kommande vattendrag bildar, nedstörtande öfver klippblock, ett bredt fall. På stranden några trähus. — Duk. H. 1.38. B. 1.10. Sign.: *A. v. Everdingen.*

87. »*Norskt*» *landskap.* Mellan högra klippor, på en af hvilka t. h. synes ett slott, slingrar sig en älf, på hvars yta trädstammar flyta. — Duk. H. 51. B. 69. Sign.: *A. v. Everdingen.*

NOSTITZ'SKA SAMLINGEN.

88. *Landskap.* Bland skogbeväxta berg på stranden af en skogsström, som störtar ned bland klipporna i förgrunden, bjälkhus och sågverk. — Duk.

89. Motstycke till föreg.

TILLÄGG.

FRANKRIKE.

DOUAI.

MUSÉE.

90. *Landskap.* (Louis Gonse.)

NANCY.

MUSÉE.

91. *Landskap.* (Louis Gonse.)

TYSKLAND.

HANNOVER.

MUSEUM.

92. *Berglandskap* med ett kapell. — Trä. H. 60. B. 76. Sign.: EVERDINGEN.

93. *Nordiskt berglandskap* med ett litet vattenfall. — Trä. H. 48. B. 59. Sign.: EVERDINGEN 1644.

KÖLN.

MUSEUM WALLRAF-RICHARTZ.

94. *Landskap.* Mellan klippor en skogsbäck. T. h. en hydda, t. v. om hvilken en bro. — Trä. H. 33. B. 27.

95. *Landskap med vattenfall.* Från en sjö nedstörtar bland klippor en skummande vattenmassa. — Duk. H. 93. B. 78. (Inköpt 1883 för 3,600 Mark.)

MANNHEIM.

GROSSHERZOGL. GALERIE.

96. »*Norsk fjord*» med en segelbåt. Däromkring höga berg, på hvilka några bjälkhus. — Duk. H. 69. B. 93. Sign.: *Allart van Everdingen 1648.*

97. »*Norskt*» *landskap*. Skogbeväxta berg med klippor och flera bjälkhus, till hvilka en trätrappa leder. T. v. en hög gran. I förgr. en karl till häst med en kvinna bakom sig i sadeln. — Duk. H. 1.08. B. 1.46.

HOLLAND.

AMSTERDAM.

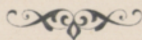
RIJKS-MUSEUM.

98. Vy af Julita och Julita bruk i Södermanland. — Duk. H. 1.94. B. 2.55. (Målad i början af 1640-talet.) [1])

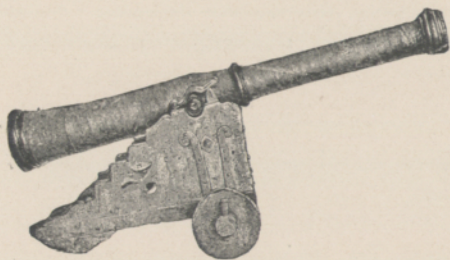
ANMÄRKNING.

Beträffande *Allart van Everdingens* raderingar, af hvilka en stor del behandlar påtagligen svenska motiv — jag hoppas, att, sedan detta nu är utrönt, vederbörande skola komplettera den mycket ofullständiga samlingen af *Everdingen*-gravyrer i Nationalmuseum! — hänvisar jag till *W. Drugulins* »Catalogue raisonné» (Leipzig 1873).

[1]) Nu varande ägaren af Julita gård, löjtnant ARTHUR BÄCKSTRÖM, har af denna målning, med icke ringa kostnader, låtit utföra en kopia i originalets storlek.

WURMBRANDTS KANONER.

LÄDERKANONEN I ARTILLERIMUSEUM.

KÄLLOR:

Riksregistraturet och Riksrådsregistraturet, i Riksarkivet.

Det forna Bergskollegii handlingar, i Kommerskollegium.

Utkast till en historia om Kongl. Södermanlands Regemente. (Stockholm 1786.)

HENNING HAMILTON: Afhandling om krigsmaktens och krigskonstens tillstånd i Sverige under konung Gustaf II Adolfs regering. (Stockholm 1846.)

A. P. CRONHOLM: Sveriges historia under Gustaf II Adolfs regering. (Stockholm 1857—1872.)

OLOF ENEROTH: Herregårdar uti Södermanland. (Stockholm 1869.)

(Dansk) Historisk Tidskrift.

Nordisk familjebok.

Den 1 juli 1625 skref riksrådet frih. Johan Skytte, som då uppehöll sig i Tyskland, till rikskanslären Axel Oxenstierna och anhöll om ett rekommendationsbref för österrikiske öfversten Melchior Wurmbrandt, »efter han nu är sinnad sig öfver till H. K. M:t begifva».

Rikskanslären var tydligen icke sen att hos konungen på det bästa förorda den kejserlige officeren, hvilken, så vidt man känner, var den förste medlem af den österrikiska högadeln, som ingick i Gustaf Adolfs tjänst — grefve Mathias von Thurn kom först två år senare, Paul Khevenhüller icke förr än 1629. Redan i augusti 1625 utnämndes Wurmbrandt till öfverste för Seatons forna, i Riga förlagda regemente och den 20 juni 1626 erhöll han som gåfva af konungen godset Marienhusen i Liffland. Detta var dock endast början till framgången. Snart hade den förnäme utländingen — han tillhörde en gammal, då friherrlig, nu greflig ätt i Steiermark, som senast gjort sig bemärkt genom en medlem, som 1893 blef handelsminister i furst Windischgrätz' kabinett — hade snart med sina planer och projekt helt intagit konungen, som också d. 12 mars 1627 undertecknade en försäkring för honom å Julita gård.

Gåfvobrefvet, utfärdadt å Ulfvesund (Kungsör), lyder med någon modernisering:

»Vi Gustaf Adolf göra veterligt att, efter vi äro någorledes komne i förfarenhet om de lätta styckens tillredningar, om hvilka vår troman och öfverste, oss älskelig, ädle och välborne Herr Melchior Wurmbrandt, friherre till Steyersberg och

Ruppach, Johanniterordens riddare, berättar sig hafva god kunskap och förstånd och de oss synnerligen behaga, så hafva vi handlat med bemälte öfverste, det han hafver lofvat och tillsagt att vilja uppenbara, undervisa och lära oss eller vår deputerade den konsten, med alla sina secreter och hemligheter, och ingen den ringaste konst, sätt eller modum sig förbehålla, utan så laga att vi och förbemälte vår därtill deputerade blifver därutinnan alldeles och i allo motto så väl och fullkomligen grundade och underviste, att konsten skall blifva oss alldeles utan något mangel fix och perfect, att vi kunna när som oss täckes, såväl i hans från- som närvaro samma stycketillredningar omställa och fullkomligen utföra låta. Uti lika mått hafva (vi) ock WURMBRANDT tillsagt nu strax till denna påstående krigsutrustning att tillreda på samma sätt och manier så många stycken och mosqueter som efter lägligheten mäst kunna tillvägabringas. Därför, såsom ock af synnerlig gunst och nåde hafva vi till WURMBRANDTS välvilligaste recompens lofvat, tillsagt, såsom ock skänkt och gifvit, som vi ock i detta vårt brefs kraft lofva, skänka och gifva honom under adeliga privilegier och frälsemannatjänst till evärdeliga ägor vår och kronans gård Juleta, i Juleta socken och Oppunda härad uti Södermanland belägen, med alla dess tillhöriga lägligheter, nyttigheter och bekvämligheter, hvad namn de hafva kunna, samt så många gods och gårdar därunder som sig belöpa; årliga vissa och ovissa utskylder, med själfva gårdens ränta, tolf hundrade daler, hvilken gård och gods han skall hafva makt försälja, förpanta, förskänka och bortbyta och alldeles därmed göra och låta som med sitt lagfångna arf och aflinge gods, efter sitt eget godtycke. Dock där han och hans arfvingar förutnämnda gods vilja försälja, skall han och de vara förpliktade att hembjuda dem oss, våra efterkommande och kronan fram-

för någon annan. Och efter vi samma gårdar nu icke specificera kunna, ty vilja vi vid vår lyckliga ankomst till Stockholm efter en viss uträkning af vår Räkne Cammar låta tilldela honom samma gårdar specificerade och namngifna och vår fullkomliga donation därpå meddela. Där jämte och till en förbättring tillsäga vi ock härmed WURMBRANDT Tolftusende Svenska daler, hvilka vi ock vilja låta erlägga honom på samma terminer, som blifver om nästkommande Michaelis närvarande år sextusende daler och de andra sextusende om Michaelis nästkommande år, 1628.»[1])

Med »lätta stycken» menas här de s. k. läderkanonerna, af hvilka ett exemplar, fordom förvaradt i Lifrustkammaren, sedan några år tillbaka ses i Artillerimuseum. Nämnda kanon är kommen från AXEL OXENSTIERNAS Tidö, och det är väl troligt, om också icke säkert, att den är af svensk tillverkning.

Läderkanonerna bestodo af ett smidt kopparrör, tunnt som ett pergament och förstärkt med skenor af järn, hvilka gingo längs röret och kvarhöllos med järnband. Skenorna omlindades flera hvarf med starka tåg, till dess stycket fått utseende af en kanon, som vid stötbottnen hade kulans diameter. Mellan hvarje hvarf ströks, till erhållande af större fasthet, ett kitt af mastix och andra bindande ämnen. Det sålunda färdiga röret erhöll ytterligare ett öfverdrag af hårdt läder, som stundom målades eller förgylldes. Stötbottnen och drufvan inskrufvades i kopparröret, äfvensom, tätt vid stötbottnen, ett fänghål, likaledes af koppar, hvilken anordning

---

[1]) Men icke nog med att konung GUSTAF ADOLF begåfvade frih. WURMBRANDT med den stora possessionen Julita och, »till förbättring», med 12,000 daler — i en särskild skrifvelse efterskänker han i april 1630 »de arrendepenningar, som han oss för förledna år 1629 för Österåkers och Juleta socknars arrende erlägga bör» och den 8 november samma år efterskänker monarken ytterligare de arrendepenningar för Juleta och Österåkers socknar som öfversten »för förgångna år (1630) bort erlägga».

var af vikt, emedan man sålunda hastigt kunde inskrufva ett nytt fänghål, då det förut insatta genom långvarig skjutning utvidgats. Tapparna, af järn, fästes vid ett järnband, något starkare än de öfriga. De af Wurmbrandt på Julita tillverkade läderkanonerna voro hvardera af 15—16 kalibers längd, vägde endast omkr. 4½ pund och kunde lätt dragas af två man eller »bekvämligen föras mellan tvänne ryttare» [1]). Lavetten utgjordes af två enkla plankor. Den ena af dem bar, på de fjorton första, 1627 tillverkade och till Elbing utförda kanonerna inskriften:

Leicht bin ich und wenig geacht,
Thue so viel mancher nicht gedacht,
Meines gleichen von Metall gemacht
Kan ich bestehen mit meiner Macht,
Durch Gottes Gnad bin ich erfunden:
der mich erdacht, halt sich vor schlecht,
bleibt doch seines Herren treuer Knecht.

Melchior Wurmbrandt Lib. Baro Juleta die 22 Aug. A:o 1627.

De nya kanonerna kommo snart till användning, men motsvarade i förstone icke Gustaf Adolfs förväntningar. Den 5 oktober 1627 skrifver Adler Salvius från fältlägret i Wormditz till rikskanslären:

»Nådige Herre! Hans Kongl. M:t bekom Eders Nådes bref i går i Elbingen och var H. K. M:t rätt glad öfver de tiderna, som Eders Nåde däruti omförmäler. Ty H. K. M:t hafver i dessa dagar eljest varit något perturberad både för contrarij tidender, så ock för andra orsaker, och särdeles för de små styckenas skull, som H. K. M:t hafver med sig, hvilka föga ting uträtta kunna på den tjocka muren här. H. K. M:t har nu arbetat därmed i half tredje dygn, och synes nu föga liknelse till någon bresche.»

---

[1]) Bref från hofmarskalken — den sedermera under Magdeburgs stormning omkomne — Dietrich von Falkenberg till Gustaf Adolf, dat. den 28 september 1627 och anfördt af Cronholm.

Och likväl var det två sexpundiga och fyra trepundiga läderkanoner, som vid Wormditz användes, af de 14 som medförts till Elbing. Icke underligt att konungen började frukta att han offrat för mycket på en uppfinning, som icke visade sig mer praktiskt användbar! Dock lär han sig snart inse deras rätta bruk. Han skrifver nämligen ombord å flottan vid Elfsnabben d. 9 maj 1628, då han står i begrepp att med 12,000 man fara öfver till Preussen:

»Oss är i går fältherrens [1]) bref från Liffland till handa kommet, förmälandes ibland annat hurusom nu på den orten så stor brist är på hästar, att man för hästbrists skull icke kan med metallstyckena där framkomma, fördenskull begärandes att vi några läderstycken dit öfver ville skicka låta, eftersom till dem icke så många artillerihästar behöfvas. Så, på det att han därmed i tid må blifva undsatt, är vår nådiga vilja och befallning det I med det snaraste som ske kan ännu låta förfärdiga tio läderstycken, förutom de som till Preussen förordnade äro, och så snart de kunna färdiga blifva vilja vi att I dem snart öfver till Liffland förskicka.»

Huru användbara dessa »lätta stycken» under vissa omständigheter verkligen voro, det visade sig redan vid midsommartiden samma år (1628), då konungen i närheten af Weichselmünde med 25 läderkanoner besköt den på Weichsel liggande polska flottan, sedan de lätt transporterade pjeserna förts öfver såsom alldeles otillgängliga ansedda moras. Resultatet blef lysande: det polska amiralskeppet sprang i luften, två andra skepp antändes och de öfriga måste, illa tilltygade, taga till flykten och sticka sig undan i Danzigs hamn.

Också beställdes d. 3 juli 1628 [2]) ytterligare 30 läder-

[1]) Jakob Pontusson De la Gardie.

[2]) Memorial för Karl Karlsson Gyllenhjelm, anfördt af Cronholm.

kanoner, men som några af de förut levererade styckena »äro sprungne utaf», erinrades därvid att de nya skulle göras så starka som möjligt, för att icke gå sönder vid användandet.

Under återtåget från Marienwerder till Marienburg i juni 1629 föllo de tio läderstycken, som åtföljde det svenska arrière-gardet, i fiendens händer.

Läderkanonernas roll var för öfrigt snart utspelad inom den svenska armén [1]. Sista gången GUSTAF ADOLF använde dem, var i slaget vid Breitenfeld 1631. Fördelarna af dessa »lätta stycken» kunde icke uppväga olägenheterna. Dessa kanoners ringa kaliber gjorde dem nämligen — såsom vi redan sett — otjänliga att nyttjas mot fästningsverk, och vanligen laddades de endast med skrot. En egenhet, förknippad med WURMBRANDTS stycken var att krutladdningen utgjordes af blott $^1/_3$ af kulans vikt — när kula användes. Orsaken härtill var den att man fruktade deras alltför starka upphettande, i händelse större laddning begagnades. Troligen kunde det tunna kopparröret ej häller motstå en sådan. I alla händelser kunde man ej skjuta mer än 10—12 skott, förr än rören måste afkylas.

Att WURMBRANDT vid det å dåvarande Julita, nu Fogelsta mark belägna kanonverket förfärdigade läderkanoner, är ett väl bekant faktum. Men var han verkligen också *uppfinnaren* af dessa skjutvapen? Äfven detta har, åtminstone i vårt land, förut ansetts obestridligt, men på senare tider har man i England och Danmark icke utan framgång sökt frånkänna honom äran af läderkanonens uppfinnande.

Engelske öfversten H. W. L. HIME fäste i sin uppsats »Who invented the leatherguns?» i tidskriften »Proceeding of

[1] I England lära de ha nyttjats ännu under inbördeskriget mellan »kavaljererna» och »rundhufvudena» på 1640-talet och då förmodligen af nedannämde SCOTTS typ.

the Royal Artillery Institution» för några år sedan uppmärksamheten på ett i S:t Marys kyrka i Lambeth i London befintligt epitafium öfver en af KARL I:s artilleriofficerare, den förut i GUSTAF II ADOLFS och KRISTIAN IV:s tjänst stadde ROBERT SCOTT, hvilken å epitafiet uppgifves vara läderkanonens uppfinnare. Nyligen har danske öfversten OTTO BLOM i dansk »Historisk Tidskrift» i en sakrik uppsats, för hvilken här i korthet redogöres, underkastat denna uppgift en ingående granskning.

Att ROBERT SCOTT, han må nu ha varit eller icke varit läderkanonens uppfinnare, åtminstone utgaf sig för att vara det, bekräftas af ett i danska riksarkivet 1900 påträffadt, till KRISTIAN IV:s äldste son, prins KRISTIAN, d. 6 april 1627 skrifvet bref från ERIK KRABBE, som 1626—1630 var danskt sändebud i Stockholm. KRABBE berättar i detta sitt bref att en friherre WURMBRANDT, som under Kalmarekriget (alltså redan 1611—1613!) varit i dansk tjänst, uppfunnit läderstycken, som konungen af Sverige på isen afprofvat och bestämt sig för att införa i svenska hären, samtidigt med att han skänkt uppfinnaren kronans gård Julita i belöning. Enligt KRABBES utsago användes till dessa läderkanoner samma slags kulor som till metallkanonerna. De kräfde dock endast hälften så mycket krut och voro så lätta att 3—4 man kunde föra dem upp på höjder och klippor och 2 man lätt draga dem på släta marken. De kunde hastigt laddas med patroner, alldeles som andra små »bössor» och kunde, efter WURMBRANDTS påstående, skjuta 60—100 skott, utan att behöfva afkylas.

Emellertid anmärker KRABBE i samma bref att det förutom WURMBRANDT fanns ännu »en annan person vid artilleriet», som förfärdigat läderkanoner, ehuru han haft den oturen att komma post festum, änskönt han uttänkt sin uppfinning *före* WURMBRANDT

och öfverträffade denne i insikter och erfarenhet [1]). Hans (den andres) kanoner hade den egenskapen att, ju mer man sköt med dem, dess renare blefvo de utan afkylning. I hela kanonen fanns ingen annan metall än en tunn kopparplåt innerst, men denna var så starkt omvirad med tagel, att den icke lätt kunde springa sönder, och utvändigt öfverdragen med läder.

Ett år senare, i skrifvelser af d. 11 och 30 maj 1628 till KRISTIAN IV själf och kanslären KRISTIAN FRIS, omförmäler KRABBE att han vändt sig till »en Skotte», som också förfärdigat läderstycken, hvilka sistlidna vinter afprofvats vid Skeppsholmen, i närvaro af danska sändebuden. KRABBE erinrar kanslären, som var den ene af de båda deltagarna i ambassaden (den andre var TAGE THOTT) om huru mycket svenskarna vid det tillfället berömt »Skotten». Men GUSTAF ADOLF hade icke kunnat komma öfverens med denne om priset för hans hemlighet, för hvilken denne begärde 20,000 specieriksdaler. »Skotten» hade därpå erhållit begärdt afsked ur svenska armén, men ogärna hade konungen beviljat honom det, emedan han icke ville att någon annan makt skulle komma i besittning af hemligheten. Till och med sedan GUSTAF ADOLF d. 29 april 1628 gått ombord å flottan, för att begifva sig till krigsskådeplatsen i Preussen, hade rådet ånyo inledt underhandlingar med »Skotten» och lofvat [2]) att konungen nog skulle gå in på hans villkor, blott han stannade kvar i Sverige. Men detta ville icke »Skotten» — därför att han icke lyckats utfå en föregående fordran på 16,000 daler.

---

[1]) Fältherren, JAKOB PONTUSSON DE LA GARDIE lär också, enligt ett af CRONHOLM anfördt, men af mig i Riksarkivet icke återfunnet bref från denne till GUSTAF ADOLF den 15 november 1627, föredragit ett af SCOTT förfärdigadt läderstycke framför de af WURMBRANDT tillverkade.

[2]) Alltså ungefär samtidigt med GUSTAF ADOLFS nyss omnämda beställning å nya WURMBRANDTS-kanoner.

Erik Krabbe lyckades omsider öfvertala Robert Scott (»Skotten» är bevisligen identisk med den i S:t Mary i Lambeth begrafne officeren) att taga tjänst hos Kristian IV. Att man var angelägen att få honom till Danmark, hade dock nog icke uteslutande sin grund i hans skicklighet att konstruera läderkanoner, utan föranleddes minst lika mycket af hans föregifvande att han vore nära bekant med en man, som både kände hemligheten af perpetuum mobile och konsten att så behandla kvicksilfver, att ingen förmådde skilja det från guld.

I Danmark, där Robert Scott — efter hvad öfverste Otto Blom genom undersökningar funnit — beklädde en högre militärisk post med titel af General-Artillerimeister, tillverkades verkligen åren 1628 och 1629, utan tvifvel under ledning af Scott, några läderkanoner. Detta bevisar ju dock icke att Wurmbrandt lånat sin idé af Scott. Snarare förekommer det en som om Wurmbrandts och Scotts från hvarandra något skiljaktiga konstruktioner af läderkanonen — den förre nyttjade, såsom vi sett, kring kopparröret med starka tåg omvirade järnband, den senare kring röret endast tagel — voro variationer på en och samma, af tredje man gjord uppfinning. Det skulle i så fall ligga icke ringa sanning i ett af den kejserlige artilleriöfversten Michael Mieth i hans 1683 publicerade »Artilleriæ recentior Praxis» gjordt uttalande, att de läderkanoner, som svenskarna 50 år tidigare för en kortare tid användt, då icke voro nyuppfunna, utan långt förut kända och beskrifna.

Genomläser man med eftertanke hvad Gustaf Adolf i sitt gåfvobref på Julita gård yttrar om Wurmbrandt och »de lätta styckens tillredningar», finner man att där alls icke talas om någon af Wurmbrandt gjord *ny uppfinning.* Tvärtom säger sig konungen (redan förut) någorlunda vunnit erfarenhet om »de lätta styckens tillredningar», ehuru han tydligen icke varit i

tillfälle att sätta sig in i de tekniska detaljerna vid tillverkningen, utan därvid vill begagna sig af WURMBRANDTS »kunskap och förstånd» i det hänseendet.

Därmed är ingalunda sagdt att WURMBRANDT i sina vapenkonstruktioner endast var en efterapare. Det förekommer mer sannolikt att han var en uppfinningsrik man, som i artillerivapnet införde verkliga förbättringar. Detta framgår af ett par i riksrådsregistraturet befintliga skrifvelser, som i äldre krigshistoriska afhandlingar visserligen omnämts, men, efter hvad jag tror, till sitt innehåll icke nog beaktats.

Den 22 augusti 1630 skrifver riksrådet till den store industriidkaren LOUIS DE GEER, som icke med blida ögon såg Julita bruk växa upp, understödt af konungen själf, utan hos rådet klagat öfver den opåräknade konkurrensen:

»Till LOVIS DE GUERE!

Vår gode vän LOVIS DE GEER! Vi hafva bekommit eder skrifvelse, uti hvilken I Eder besvärar däröfver att öfverste MELCHIOR WURMBRANDT nu är till verks med att låta gjuta en hop med järnstycken, till hvilkas fortsättande han edert arbetsfolk vid Finspång, som I själfve hit in i landet låtit förskrifva, debauchera skall. Så, alldenstund I förnimmer sådant ske mot den oktroj, som H. K. M:T Eder på styckegjutning nådigst gifvit hafver och I af oss begär att vi förbemälte WURMBRANDT på H. K. M:TS vägnar befalla vilja därmed att afstå och vi dock icke veta kunna hvad skäl och insagor han däremot kan hafva, därför vilja vi honom därom tillsäga och, där vi förnimme att han Eder uti en eller annan måtto med sitt verk præjudicerar och skada tillfogar, honom då åtvarna och tillsäga att han fördrag hafver ytterligare det att göra.»

Två dagar senare (d. 24 aug.) affärda riksråden en ny skrifvelse:

»Till LOVIS DE GEERE!

Vår vän LOVIS DE GERE! Såsom vi i går[1]) skrefvo Eder till att vi ville låta fordra öfverste WURMBRANDT och honom edert besvär om hans styckegjutning förehålla, alltså hafva vi det i dag efterkommit. Och har bemälte WURMBRANDT sig sålunda förklarat, att eftersom han har funnit och upptänkt en synnerligen ny invention att gjuta stycken, som fast bättre skulle komma öfverens med koppar- än som järnstycken och H. K. M:T honom nådigst pålagt och befallt hafver att däraf göra prof, förmenar han att han därmed era välfångna privilegia uti ingen måtto præjudicerat hafver, ej häller i någon måtto det göra vill, ty efter han intet sinnader är något af sina stycken att försälja, antingen åt en eller annan; säger sig också icke hafva debaucherat någon af edra ämbetsmän, som I uti eder skrifvelse klagar öfver, utan den masmästaren, han antagit hafver, är kommen till honom, föregifvandes att han af Eder bekommit pass och förlof att drifva sin handtering annanstädes, ärnande sig till Värmland, på hvilken berättelse han har ackorderat med honom, icke annorlunda vetandes än att han med edert minne skulle vara från Eder kommen. Och alldenstund han hafver tagit honom därpå och förtrott honom verket och mycket därpå användt, är hans vänliga begäran att I allenast ville Eder försäkra att han Eder icke med sin styckegjutning något præjudicera skall, utan honom efterlåta att han bemälte antagne person må omolesteradt få njuta till sitt företagna verks fortgång.

---

[1]) Skriffel i stället för »i förgår».

Postscriptum till Lovis de Geere.

Efter att öfverste Wurmbrandt hafver funnit en synnerlig invention på järnstycken, därför vilja vi att I honom icke uti någon måtto skole hinderlig vara dem att gjuta låta, på hvad vis honom bäst behagar. Han varder däraf inga försäljandes förr han därpå H. K. M:ts special indult bekommer.»

Af dessa skrifvelser framgår först och främst att Wurmbrandt ännu i augusti 1630, sålunda två månader efter det att Gustaf Adolf dragit ut i trettioåriga kriget, var kvar i Sverige, d. v. s. på Julita, där kanonfabrikationen tydligen ansågs kräfva hans personliga närvaro. Vidare finna vi att det icke längre är tal om »de lätta styckens tillredningar», eller de s. k. läderkanonerna, vid hvilkas framställande metallarbetet egentligen var kopparslagarearbete, utan det är här uttryckligen fråga om gjutning af järnkanoner, och det säges lika bestämdt att de gjutas efter en »ny» och »synnerlig invention», som »öfverste Wurmbrandt hafver funnit». Och riksrådet sätter — förmodligen å konungens vägnar — så högt värde på denna nya uppfinning eller förbättring, att det icke drager i betänkande att bedja »vår vän Lovis de Geere», den store, på Julita-bruket afundsamme industriidkaren, lämna den från Finspång afvikne masmästaren i fred och låta Wurmbrandt gjuta sina kanoner »på hvad vis honom bäst behagar». — Hvari denna nya kanontyp skilde sig från andra, t. ex. öfverste von Siegroths nya, förkortade kanoner, känner jag icke.

Troligen kommenderades Wurmbrandt med sina nya pjeser icke långt därefter ut i trettioåriga kriget. Visst är att han 1632, sedan Gustaf Adolf i mars med storm tagit Donauwörth, blef kommendant i denna bayerska stad och att han senare,

under hertig Bernhard af Weimar, deltog i fälttåget i Elsass, men att han d. 18 juni 1636 jämte flera andra officerare vid Kechersberg nära Weissenburg blef tillfångatagen af kroater. Om han därefter, såsom det påståtts, hölls i fångenskap, eller om öfverlöparens på honom förbittrade landsmän gjorde processen kort, är icke utrönt. Nog af: han försvinner spårlöst ur historien.

* * *

Sedan ofvanstående var skrifvet, har jag blifvit uppmärksamgjord på en mig förut obekant, ganska gifvande källa till Julita bruks historia. Den är det forna, 1649 (1630) inrättade och 1857 upplösta Bergskollegii i Kommerskollegium förvarade, otryckta handlingar.

Af Bergskollegii handlingar erfara vi att »Juleta masugn i Södermanland och Juleta sockn, en fjärdedels mil ifrån Juleta kungsgård belägen, hvilken gård blef af konung Gustaf Adolf donerad till öfversten Melcher Wårenbrandt (!)», af denne grundlades 1630 — sålunda först två eller tre år efter det att läderkanontillverkningen där florerade —, då Wurmbrandt där uppbyggde en masugn med tvänne pipor. Men 1632 — sålunda när han redan dragit ut i trettioåriga kriget, eller åtminstone stod i begrepp att afresa — bortarrenderade han bruket till fältherren grefve Jakob Pontusson De la Gardie, hvilken 1637 i sin ordning öfverlät detsamma på borgaren i Stockholm Johan Dittmar. Emellertid lät regeringen samma år transportera brukskontraktet på sin store borgenär Paul Khevenhüller för en summa af 500 riksdaler specie, för hvilka honom 1638 tionde frigafs. Den 2 april 1640 resolverade regeringen att inga andra kanongjuterier än de vid Louis De Geers och Julita bruk skulle i riket få finnas. På Paul Khevenhüllers begäran

tillstyrkte Bergskollegium den 16 december 1654 prolongation å hans af drottning Kristina undfångna privilegium å Julita bruk och hemställde på samma gång att det på grund af bristande tillgång på skog skulle förbjudas att på närmare håll än 6 mil från Julita räknadt, få anlägga något järnbruk, hvilket den 20 december samma år af K. M:t bekräftades. År 1658 erhöll Paul Khevenhüllers änka prolongation å Julita styckegjuteri, men redan 1663 nedlades bruket af brist på skog [1]). Likväl förekommer Julita styckegjuteris namn ännu i en den 31 oktober 1671 daterad, till Kammarkollegium ställd skrifvelse, hvari begäres att Julita [2]), Forsmarks, Gusums, Näfvekvarns och Öfverums brukspatroner »måga få beskjuta [3]) sina stycken här hemma» och för det ändamålet icke längre, såsom då föreskrifvet var, behöfva frakta dem till och återfrakta dem från Holland, hvilket för brukspatronerna, särskildt med hänsyn till de dåliga konjunkturerna, vore alltför mycket betungande. Här måste man fråga sig: hade den 1663 nedlagda bruksdriften vid Julita försöksvis ånyo återupptagits, eller figurerar här namnet Julita endast af gammal vana?

I bergmästareberättelsen för 1644, sålunda ungefär från tiden för Everdingens vistelse å Julita, omnämnas, på tal om »Södermanlands bergslag», under Julita: en masugn (tydligen den af Wurmbrandt 1630 anlagda), en hammare (den ena af de två å Everdingens målning med vattenhjul drifna smedjorna?), en borrvind och en knipphammare (den andra af de båda af Everdingen afbildade vattenhamrarna?). Men utförligast behandlas de då (1644) befintliga, dels »öde lagda»,

---

1) Bergskollegii protokoll för d. 28 febr. 1736.

2) Det är att märka att Julita här nämnes före alla de andra bruken.

3) Beskjuta = profskjuta. — Den öfverklagade föreskriften att kanonerna för det ändamålet skulle föras utom riket förekommer minst sagdt besynnerlig!

dels nyupptagna grufvorna[1]). Härom skrifver nyss nämde ämbetsman:

»1. *Strömskiärs grufva* är ny uppfunnen $^1/_2$ mil från Juleta gård vid ett frälsetorp benämdt Strömskiär. Malmstrecket i förbemälte grufva är mäkta godt och går väl i masugnen. Grufvans djup är 2 famnar, längden $1^1/_2$ famn, bredden $1^1/_2$ famn. På alla sidor, så ock i botten var skön malm, så att man förväntar af detta försöket en god grufva.

2. *Askiärsgrufvorna,* 3 stycken, belägna i Österåkers socken, äro först upptagna af Konung KARL IX och sedan öde lagda. Men när välborne öfversten MELCHER WARRENBRAND (!) bekom af kronan Juleta kungsgård, hafver han samma grufvor upptagit och (de hafva) brukats af Hans Excellens grefve JACOB DE LA GARDIE till år 1636, och emedan samma gårds bruk det året stod stilla, är grufvan igen öde lagd och nu full af gråberg, stalp och vatten. Samma grufva är 10 famnar djup och är malmen god. Anno 1637 hafver Hans Excellens grefve JACOB DE LA GARDIE låtit antaga några köpmän i Stockholm till participanter, som är HINRICH WULF[2]) och JOHAN DITTMAR[3]), hvilka skulle förestå bruket, upptaga nya grufvor bredvid den andra och hafva de ock gjort 2:ne nya rymningar, den första är i längden 7 famnar, bred 2 famnar och djup 2 famnar, Malmen är temmelig god, blandad med gråberg. Den andra finnes ock god malm uti. Strecket är 16 alnar

---

[1]) Ingen af dessa sex grufvor låg dock på det nutida Julitas mark.

[2]) Möjligen samme HINRIK WULFF, som af GUSTAF ADOLF 1631 undfått adelskap, hvilket af svenska regeringen bekräftades 1645, då han var bosatt i Riga.

[3]) Vigdes 1641 i Stockholms Storkyrka med BRITA JÖNSDOTTER.

i längden och 9 alnar i bredden; på alla sidor syntes god malm.

3. *Frösswij grufva,* frälse, ligger öde, är 7 famnar djup, står full med vatten och stalp och berättas att malmen uti förbemälte grufva är bättre än den i Askiärsgrufvorna, men rödbräckt, går temmeligen i masugnen, dock är till samma grufva stor vattendrägt, så att malmen icke kan belöna kostnaden, och är grufvan därför öde lagd. Vid samma grufva är upptagen en ny rymning, och är malmen mäkta skön, hvarför man gör sig god förhoppning att malmstrecket skall tilltaga.
4. *Blomstergrufvan* i Österåkers socken ligger öde, står full med vatten och stalp, malmen är mäkta rödbräckt och icke till styckegjutningen tjänlig; därför måst öde läggas. Det berättas att strecket skall vara öfver 8 famnar långt och 4 famnar bredt, och synes på alla väggarna malm.»

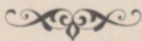
Ofvan anförda, mig förut obekanta källa bekräftar hvad jag i strid med tidigare afhandlingar i ämnet i min föregående skildring påpekat, nämligen att Wurmbrandt på Julita icke endast tillverkade de väsentligen af koppar bestående, valsade eller smidda läderkanonerna utan äfven i ansenlig skala göt järnkanoner — ty för det ändamålet var det naturligtvis som han 1630 uppbyggde sin tvåpipiga masugn och lockade till sig Louis De Geers masmästare. Men detta ådagalägger äfven att Julita bruk i början på 1640-talet — d. v. s. just under den period, då Everdingen där målade sin tafla — förutom af styckegjuteriet utgjordes af större och mindre vattenhammare (smedjor) och andra industriella anläggningar inom järnmanu-

fakturfacket. Bruket hade med andra ord en betydligt större omfattning än man hittills antagit, ända till dess att den till-

FÖRSLAG TILL RESTAURERING AF JULITA KYRKA. AF ARKITEKTEN FRITZ ECKERT.

tagande bristen på malm och skog gjorde att det redan 1663 måste »läggas öde», efter det att rörelsen bedrifvits i endast trettiosex år.

OLOF GRANBERG: A. VAN EVERDINGEN.

RÄTTELSE:

Sid. 31, rad 17 uppifr. står: Öster, läs: Väster.

Pris: 10 kronor.

